

**TURUN
YLIOPISTO**

Rajoitettu kokemus

**Vapauden kontrollointi neuvostobaletin ulkomaankiertueilla
vuosina 1954—1985 kolmen neuvostotanssijan omaelämäkertojen
kuvauksissa**

Sanni Martikainen

Pro gradu –tutkielma

Historian ja arkeologian tutkinto-ohjelma, Yleinen historia

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto

Huhtikuu 2022

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu
Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

Pro gradu -tutkielma

Historian ja arkeologian tutkinto-ohjelma, Yleinen historia

Sanni Martikainen

Rajoitettu kokemus: Vapauden kontrollointi neuvostobaletin ulkomaankiertueilla vuosina 1954—1985 kolmen neuvostotanssijan omaelämäkertojen kuvauksissa

Sivumäärä: 66

Tutkielma käsittelee neuvostobaletin ulkomaankiertueita vuosina 1954—1985 vapauden kontrolloimisen ja kaipuun näkökulmasta. Alkuperäislähteinäni ovat kolmen ajan tunnetun balettitanssijan, Maija Plisetskajan, Natalia Makarovan ja Rudolf Nurejevin omaelämäkerrat. Tarkastelen heidän omaelämäkerroistaan, mitä niissä kerrotaan vapautta rajoittaneista toimenpiteistä ja siitä, mitä tapahtui, jos rajoitteita rikkoi? Samoin tutkin, miten rajoitteiden herättämä vapauden kaipuu linkittyi loikkaamisilmiöön, sekä heidän kokemuksiinsa henkisestä hyvinvoinnista. Metodit, joita hyödynnän tutkielmassa ovat laadullinen sisältöanalyysi, lähiluku, vertaileva analyysi, sekä kriittinen lähdeluku. Rajoitteiden pääasiallinen tarkoitus oli estää tanssijan altistuminen kohdemaan vaikutuksille. Pohjimmiltaan ne perustuivat Neuvostoliiton johtoeliitin tarpeeseen kontrolloida kansalaistensa vapautta myös valtion rajojen ulkopuolella, jolla puolestaan turvattiin Neuvostoliiton imagoa kylmän sodan kilpailuasetelmassa. Vapauden kontrolloimisesta ulkomaankiertueilla vastasi pääasiallisesti Neuvostoliiton turvallisuuskomitea, eli KGB. Tutkimistani omaelämäkerroista selviää, miten kommunistiselle yhteiskunnalle ominainen kollektivismi seurasi neuvostoliittolaisia myös ulkomaankiertueille. Kollektivismiin rikkomisella oli taas Plisetskajan, Makarovan ja Nurejevin mukaan seuraamuksia, kuten ulkomaankiertueiden peruuntuminen/keskeytyminen. Heidän kertomansa viittaa myös siihen, ettei tanssijoita kohdeltu kiertueilla tasa-arvoisesti, vaan toiset saivat rangaistuksia herkemmin. Teoksista ilmenee myös Plisetskajan syyt palata kiertueilta takaisin Neuvostoliittoon ja vastaavasti Nurejevin ja Makarovan syyt valita loikkaaminen. Jälkimmäisenä mainittuun tulkitseen vapautta rajoitteiden toimenpiteiden vaikuttaneen. Omaelämäkertojen mukaan rajoitteilla oli myös vaikutus Plisetskajan, Makarovan ja Nurejevin henkisen hyvinvoinnin ja mielenterveyden järkkymiseen, minkä voi katsoa kummunneen tunteesta vapauden puuttumisena.

Avainsanat: kylmä sota, Neuvostoliitto, kiertueet, vapaus, rajoitteet, baletti, omaelämäkerrat

Sisällysluettelo

1	Johdanto	5
1.1	Katsaus kylmän sodan ajan neuvostomatkailuun ja balettikiertueisiin	5
1.2	Tutkimusperinne	11
1.3	Alkuperäisaineisto ja tutkimuskysymykset	13
1.4	Metodologia	18
2	Vapauden kontrolloinnin kuvaaminen omaelämänkerroissa	21
2.1	Rajoitetoimenpiteet: Vaatimus kollektiivisuudesta	21
2.2	Rajoiterikkomusten seuraamukset	30
3	Vapauden kaipuun kuvaaminen omaelämänkerroissa	39
3.1	Loikkaamisilmiö: Valinta lähtemisestä tai jäämisestä	39
3.2	Tanssijoiden henkisen hyvinvoinnin aspekti	52
4	Lopuksi lyhyesti	60
5	Lähteet	63

1 Johdanto

1.1 Katsaus kylmän sodan ajan neuvostomatkailuun ja balettikiertueisiin

Josif Stalin kuoli vuonna 1953, mutta muutamaa vuotta aiemmin alkanut kylmä sota (1947—1991) jatkoi kulkuaan. Kylmän sodan ajan kulttuuri ja taideilmiöitä tutkinut David Caute selitti ajan mentaliteettia seuraavasti:

The USSR and USA both strove [---] to out-educate, out-perform, out-write, out-produce, out-argue and outshine the other.¹

Jotta tällainen toisen ”päihittäminen” mahdollistui, oli vastapuolelle lähdeittävä näyttämään, mitä itsellä oli tarjota. Georgi Malenkovin lyhyen kauden jälkeen, vuonna 1954 Neuvostoliitossa valtaan nousi Nikita Hruštšov. Hänen luotsaamansa uusi, joustavampi ulkopolitiikka mahdollisti myös neuvostobalettiryhmien ulkomaankiertueet 1950-luvulta alkaen. Vaikka kuvainnollisen ”rautaesiripun” välillä matkustaminen oli harvinaista, poikkeuksena tähän olivat muun muassa erilaiset urheilija, viihde- ja taiteilijakiertueet, joita Neuvostoliitto, tai tarkemmin sen kulttuuri- ja ulkoministeriöt lähettivät valtiorajojensa ulkopuolelle, mutta vastaanottivat myös omalle maaperälleen muualta maailmasta.²

Kylmässä sodan aikana viihde muuttui osaksi kulttuurista kilpailua. Se oli ihanteellinen vaihtoehto aseiden käydyille mitteloille, koska pelkona oli, että sotilaalliset konfliktit olisivat johtaneet jopa lännen ja Neuvostoliiton väliseen ydinaseiden käyttöön. Hruštšovin aika aloitti Neuvostoliitossa ”suojasään”, eli vuonna 1956 alkaneen ja suunnilleen 1960-luvun puoleen väliin päättyneen ajanjakson, jolloin neuvostoliittolainen kulttuuri koki asteittaista vapautumista. Neuvostoliiton matkailun historiaan perehtyneen Ville-Juhani Sutisen mukaan ”suojasäällä” oli suora vaikutus myös neuvostomatkailuun.³ Neuvostomatkailua voisikin mieltää kattoterminä, jonka alle taiteilijakiertueet ja siten myös balettikiertueet lukeutuivat.

Sutisen mukaan Neuvostoliiton ulkomaanmatkailun uusi aika alkoi Stalinin kuoleman jälkeen. Hänen aikakautensa lopulla matkailu oli ollut lähes olematonta, mutta Hruštšovin tultua valtaan, rajoja avattiin asteittain, mikä johti matkailuun Neuvostoliitosta muualle maailmaan ja myös ulkomailta Neuvostoliittoon. Neuvostoliitosta matkailu sallittiin ensin muihin

¹ Caute 2003, 4.

² Prevots 1999, 69.

³ Sutinen 2020, 322.

sozialistisiin maihin, pääsääntöisesti itäblokkiin, mutta vuonna 1956, myös muualle maailmaan hivenen lisääntyen mitä lähemmäs 1960-lukua tultiin.⁴

Yleistä matkustelu ei silti ollut. Sutinen antaa teoksessaan mielenkiintoisen, suhteuttavan datan kertomalla, että esimerkiksi vuosien 1960—1980 välisenä aikana vain alle prosentti neuvostoliittolaisista pääsi matkustamaan ulkomaille.⁵ Tähän lukuun sisältyi esimerkiksi liikemiesten työmatkat, erilaiset taiteilija- ja urheilukiertueet ja hyvin harvoille neuvostoliittolaisille suunnatut turistimatkat. Luku kattaa myös molemmat, itäblokin sisäisen ja ulkoisen matkustamisen. Sutinen muistuttaa, että kaikki itäblokin alueille matkustaneet eivät saaneet kuitenkaan päässeen sen ulkopuolelle. Siten ne neuvostoihmiset, joille mahdollistui maailman näkeminen laajemmin, olivat määrällisesti noin puolen prosentin paikkeilla, jopa hieman sen alapuolella.⁶

Vuonna 1964 Hruštšovin aika päättyi ja Leonid Brežnevin aika alkoi. Brežnevin suhtautuminen ulkomaita kohtaan ei ollut niin suopea, kuin edeltäjänsä, mutta Hruštšovin tavoin hän ymmärsi matkailun annin propagandalle. Sutisen mukaan matkailun sallimisen hyötynä oli se, miten Neuvostoliiton johtoeliitti pystyi osoittamaan maailmalle, että heidän ”vapaasta” valtiostaan sallittiin kansalaisille poistuminen. Matkailu oli siis osa pehmeän, eli ei-pakottavan tai -sotilaallisen vallan käyttöä, jonka hyödyntäminen oli yleistä kylmässä sodassa juuri siitä syystä, että aseina käytettyjä mitteloita haluttiin välttää.⁷ Brežnevin valtakausi loppui vuonna 1982, jonka jälkeen valtaan nousi ensin Juri Andropov 15 kuukaudeksi (1982—1984) ja sitten Konstantin Tšernenko noin vuoden kestäneeksi ajaksi (1984—1985).

Jos Hruštšovin valtakaudella oli ”suojasää”, vuonna 1985 valtaan noussut Mihail Gorbatšov niputti suurimman osan Brežnevin ajasta, sekä Andropovin ja Tšernenkon lyhyet kaudet ”pysähtyneisyydeksi”.⁸ Tätä ajanjaksoa kuvaa Brežnevin opiksi nimetty doktriini, eli oppijärjestelmä, joka sisälsi niin sotilaallisen kuin poliittisen aspektin. Opin mukaan, jos joku sosialistisista valtioista aikoi luopua ideologiasta, oli muiden sosialististen valtioiden puututtava siihen, tarvittaessa vaikka sotilaallisin toimin. Brežnevin oppi, joka vaikutti myös Andropovin ja Tšernenkon ajan, vahvisti kylmän sodan vastakkain asetelmaa, koska se satoi sotilaallisen uhan vuoksi itäblokin maita tiukemmin Neuvostoliiton vaikutuspiiriin. Tätä

⁴ Sutinen 2020, 322–323.

⁵ Sutinen 2020, 323.

⁶ Sutinen 2020, 341.

⁷ Sutinen 2020, 353.

⁸ Bacon, Sandle 2002, 1–2.

kaikkea Gorbatšov siis kuvaili ”pysähtyneisyydeksi”.⁹ Brežnev saattoi opillaan siis tiukentaa ”rautaesirippua”, mutta tosiaan sen välillä matkusteltiin edelleen, johtuen siitä, että sillä oli niin suotuisa merkitys Neuvostoliiton propagandalle. ”Pysähtyneisyys” ei siis pysäyttänyt matkailua.

Brežnevin aikakauden piirteitä tarkastelleiden Edwin Baconin ja Mark Sandlen mukaan Gorbatšov nimitti kolmen edeltäjänsä kausia kyseisellä termillä siksi, että se korostaisi uuden aikakauden alkua Neuvostoliitossa ja yhteistyöhalua lännen kanssa.¹⁰ Silti on tärkeä muistaa, ettei matkailu ollut yleistä, ei Hruštšovin, Brežnevin, Adropovin, eikä Tšernenkon aikana. Se mahdollistettiin Hruštšovin valtakaudella ja sitä ylläpidettiin Brežnevin Tsernenkoon, mutta sitä säännösteltiin itseasiassa koko kylmän sodan ajan, eli myös Gorbatšovin kaudella. Sutisen mukaan, koska Gorbatšov puhui niin paljon Neuvostoliiton avoimuudesta ”pysähtyneisyyden” ajan jälkeen, sen olisi pitänyt vaikuttaa myös matkailuun säännöstelyn vähenemisenä. Gorbatšovin puheet eivät kuitenkaan näkyneet merkittävästi käytännössä jo sen vuoksi, että hänen suunnittelemansa muutokset tapahtuivat hitaasti ja Neuvostoliitto hajosi noin viisi vuotta Gorbatšovin valtaan nousun jälkeen. Sutisen mukaan paljon Gorbatšovin uudistuksista ei siis *ehtinyt* näkyä käytännössä, kunnes kylmä sota jo päättyi.¹¹

On hyvä huomata, että säännöstelyä ei ylläpidetty vain matkajien, vaan myös muiden maasta pois haluavien suhteen. Yhtenä konkreettisena esimerkkinä tästä ovat esimerkiksi Venäjän juutalaiset, jotka olisivat halunneet muuttaa heidän ”pyhään maahansa” Israeliin. Venäläisten diasporaa ja sen historiaa tutkineen Ludmila Isurin mukaan syy siihen, miksei juutalaisten annettu lähteä oli sama, kuin muissa maasta poistumisen rajoitteissa: se ei olisi näyttänyt hyvältä Neuvostoliiton imagolle, jos suuri ihmismassa muuttaisi valtiosta, jota brändättiin maailmalle toimivimpana yhteiskuntana. Se olisi nimittäin herättänyt kysymyksen siitä, että jos Neuvostoliitto oli kerran täydellinen paikka elää, miksi sitten niin moni halusi lähteä maasta pois.¹² Sutisen mukaan kaikkien tällaisten säännöstelyiden ja rajoitteiden juurisyy oli Neuvostoliiton halu kontrolloida kansalaisiaan myös maarajojen ulkopuolella.¹³ Kontrolloimista siis ilmeni, oli kyseessä sitten maastamuutto tai matkailu eri muotoineen.

⁹ Bacon, Sandle 2002, 92.

¹⁰ Bacon, Sandle 2002, 4.

¹¹ Sutinen 2020, 411–412.

¹² Isurin 2011, 9.

¹³ Sutinen 2020, 348.

Kylmä sota oli siis kilpailua imagojen paremmuudesta Neuvostoliiton kommunismin ja lännen kapitalismin välillä, joka sitten ilmeni esimerkiksi juuri kulttuurin, kuten taiteen ja urheilun kautta. Cauter kuitenkin osuvasti huomauttaa, että ajan vastakkainasettelusta huolimatta, idän ja lännen oli omattava yhteisymmärrys siitä, mikä missäkin kilpailtavassa lajissa oli ihailtavan arvoista, koska jos sitä ei olisi, kulttuurien välisellä kilpailulla ei olisi ollut sääntöjä.¹⁴ Tällainen yhteisymmärrys oli erityisen tärkeää juuri tanssissa, jota ei voinut samalla tavalla mitata lukuina, kuin esimerkiksi urheilusuorituksia. Neuvosto- ja lännenbaletin välillä oli eroja esimerkiksi esitysten rakenteessa: siinä missä lännen balettiesitykset koostuivat monesta yksittäisestä esityksistä, neuvostobaletti luotti elokuvamaiseen juonellisuuteen ja pyrki kertomaan tarinoita.¹⁵

Eroavaisuuksistaan huolimatta, lännen ja idän baletti perustuivat kuitenkin molemmat teknisiltä ominaisuuksiltaan lajiin, jolla oli pitkät juuret aina 1400-luvun Italiaan saakka, eli klassiseen balettiin. Siten olemassa oli olemassa myös niin sanottu yleisesti hyväksytty käsitys siitä, miltä sen tuli näyttää: klassinen baletti koostui (ja koostuu vieläkin) painottoman illuusion luovista, toistuvista, määriteltyjen tekniikoiden omaavista liikesarjoista ja miimikkoeleistä, joita tanssijat hyödynsivät tunnetiloja välittääkseen.¹⁶ Rautaesiripun välisille kiertueille lähdettiin, jotta niin länsi-, kuin neuvostobaletti saivat näyttää vastapuolen yleisölle, miten taidokkaasti heidän tanssijansa osasivat toteuttaa nämä asiat. Tanssijat siis edustivat neuvostobaletin kautta neuvostokulttuuria ja siten myös Neuvostoliittoa. Kiertueille pääseminen oli tanssijoille jännittävä kokemus, mutta kovin vapaasta matkakohteeseen tutustumisesta ei voi puhua. Mukana matkustaneet henkilökunnan jäsenet, kuten tanssiryhmän johtajat ja erityisesti Neuvostoliiton turvallisuuskomitea, KGB, pitivät siitä huolen.

KGB, eli *Komitet gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR*, perustettiin silloisella nimellään vuonna 1954. Stalinin kuoleman jälkeen Neuvostoliiton ulko- ja sisäministeriö olivat toimineet hetken aikaa yhdessä, mutta vallan vaihduttua, ne erotettiin omiksi erillisiksi organisaatioikseen. Tällöin KGB alkoi yksinomaan vastaamaan Neuvostoliiton ulkopuolisesta turvallisuudesta. KGB on kaikessa pahamaineisuudessaan mielenkiintoinen ja sen toimintamalleihin haluaisi mielellään tutustua perinpohjaisesti, mutta vaikka organisaation nimi putkahtelee esiin useassa kylmän sodan tapahtumassa, sitä koskeva tutkimustieto ei ole laajaa. Syy ei liene tutkijoiden mielenkiinnonpuutteessa, vaan yksinkertaisesti saatavilla

¹⁴ Cauter 2003, 3–4.

¹⁵ Purvits, Rand, Weinstein 2009, 5.

¹⁶ Purvits, Rand, Weinstein 2009, 6.

olevan tiedon rajallisuudessa. Niin kuin organisaation teettämiin operaatioihin perehtynyt Christopher Andrew toteaa teoksessaan:

Ulkopuoliset, eivät ole päässeet tutustumaan KGB:n ulkomaantiedustelun johtoryhmän arkistoihin edes Gorbatšovin aikakaudella.¹⁷

Andrewin teos on vuodelta 1991, mutta sitaatin mainitsema tilanne ei ole muuttunut vielä 2010-luvulle tultaessa. Sutinen silti huomauttaa, että organisaation toimikuvaan kuului myös neuvostoliittolaisten valvominen ulkomaanmatkoilla,¹⁸ eli näin myös taiteilijakiertueilla, mukaan lukien balettiryhmien teettämät sellaiset. KGB oli siis se taho, joka pääasiallisesti vastasi vapauden kontrolloimisesta niillä.

Kontrolloinnin vuoksi, kyse oli nimenomaan Cauten mainitsemasta kulttuurien viemisestä, ei niinkään vaihdosta, tai ainakin näin oli ihanteena: matkajien tarkoituksena oli viedä kulttuuriaan kohdemaihin, ei imeä niiden kulttuuria itseensä ja viedä mukanaan takaisin Neuvostoliittoon, tai – vielä pahempaa – inspiroitua siitä niin paljon, että he eivät enää haluaisi palata kotimaahansa.¹⁹ Tämän toteutumiseksi matkajiin kohdistettiin heidän vapauttaan rajoittavia toimenpiteitä. En silti väitä, etteikö käytäntö olisi eronnut teoriasta, ja todennäköisesti neuvostomatkaajat vaikuttivat kohdemaista edes hieman. Usein heillä oli myös mahdollisuus osallistua erilaisiin tapahtumiin ja käydä vierailemassa näköiskohteissa:²⁰ se ei siis ollut täysin kiellettyä, vaan nimenomaan rajoitettua. Sutisen mukaan näköiskohteet valikoituivatkin kommunismin ihanteiden mukaisesti. Lontoossa neuvostomatkaajia kierrätettiin KGB:n ja muiden matkaa johtavien toimesta ”kommunismin isän” Carl Marxin haudalla ja muualla lännessä esimerkiksi niillä muutamilla puna-armeijan muistomerkeillä, joita sinne oli pysytetty.²¹

Kiertueita ja niiden rajoitteita olivat todistamassa myös kolme ajan menestyksestä balettianssijaa: Kirovin baletin²² Natalia Makarova ja Rudolf Nurejev, sekä Bolšoi-baletin Maija Plisetskaja. Maija Mihailovna Plisetskaja (1925—2015) syntyi Moskovassa juutalaiseen perheeseen. Plisetskaja sai koulutuksensa pääosin Bolšoin balettikoulussa, josta hän valmistuttuaan jatkoi Bolšoi-balettiin vuonna 1943 ja jossa hän eteni myöhemmin aina *prima ballerinaksi*, eli korkeimmaksi naistanssijaksi asti. Plisetskaja oli erityisen tunnettu

¹⁷ Andrew 1991, 10.

¹⁸ Sutinen 2020, 349.

¹⁹ Cauter 2003, 4.

²⁰ Esim. Kavanagh 2007, 127; Plisetskaja 2004, 167.

²¹ Sutinen 2020, 341.

²² Nykyinen Mariinski-teatteri.

taidoistaan klassisessa baletissa. Hän keräsi myös paljon kansainvälistä huomiota lavaolemuksellaan ja tarkoilla, loppuun asti viedyillä liikkeillään. Uransa aikana hänet palkittiin muiden muassa kolmella Leninin kunniamerkillä, Ranskan kunniaritarikunnan tunnukseella ja japanilaisella *Premium Imperiale* (eli niin sanotulla ”taiteen Nobelin”) -palkinnolla. Plisetskaja vaikutti Bolšoi-baletissa aina eläköitymiseensä saakka, jonka jälkeen hän asettui asumaan Espanjaan. Hän kuoli vuonna 2015 ollessaan 90-vuotias.²³

Natalia Romanovna Makarova (vuodesta 1993 lähtien Makarova-Karkar, s. 1940) syntyi silloisessa Leningradin kaupungissa. Hän aloitti balettiuransa kotikaupungissaan sijaitsevassa Vaganovan balettiakatemiassa 12-vuotiaana. Valmistuttuaan hän liittyi Kirovin balettiin vuonna 1956, mutta vuonna 1970 kiertueella Lontoossa, Makarova loikkasi länteen. Sittemmin hän tanssi muiden muassa New York City -baletissa ja myös Englannin kuninkaallisessa baletissa. Vaikka Makarova oli itse kiinnostunut yhteistyöstä modernien balettikoreografien kanssa, hän tuli silti tunnetuksi nimenomaan klassisista rooleistaan esimerkiksi *Giselle*ssä ja *Joutsenlammessa*. Myöhemmin urallaan hän kunnostautui myös Broadway taiteilijana. Vuonna 2022 Makarova on eläköitynyt ja asettunut asumaan Yhdysvaltojen San Franciscoon, mutta tekee edelleen tiivistä yhteistyötä eri tanssiryhmien kanssa niin Euroopassa kuin Yhdysvalloissa toimimalla esimerkiksi erilaisten klassisten balettiesityksien (*Joutsenlampi*, *Giselle*, *Prinsessa Ruusunen*...) luovana johtajana.²⁴

Tataaritaustainen²⁵ Rudolf Hematovitš Nurejev (1938—1993) syntyi junassa lähellä Irktuskin kaupunkia. Nurejev aloitti tanssimisen yhdeksänvuotiaana kotikylänsä balettikoulussa, mutta hänen uransa alkoi saada näkyvyyttä Kirovin baletissa, mihin hän siirtyi vuonna 1955. Ollessaan balettiseurueensa kanssa ulkomaankiertueella vuonna 1961, Nurejev loikkasi Pariisiin *Le Bourgetin* lentokentällä länteen, jonka jälkeen jatkoi uraansa tanssijakoreografina muun muassa Pariisissa, Lontoossa ja New Yorkissa. Nurejev tuli tunnetuksi energisestä, jopa räjähtäväksi kuvailusta tanssityylistään, joka koostui hänen nopeista ja tarkoista käänöksistään, sekä korkeista ja pitkistä loikistaan. Häntä onkin usein kuvailtu aikansa menestyksekkäimmäksi miestanssijaksi. Nurejev menehtyi vuonna 1993 ollessaan 54-vuotias HI-viruksen aiheuttamiin komplikaatioihin.²⁶ Hänen elämänsä on inspiroinut kirjallisuutta,

²³ Britannica Academic: *Maya Plisetskaya*. <https://academic-eb-com.ezproxy.utu.fi/levels/collegiate/article/Maya-Plisetskaya/60428>.

²⁴ Britannica: *Natalia Makarova*. <https://www.britannica.com/biography/Natalia-Makarova>.

²⁵ Tataarit ovat nimitys Euraasian Turkin sukuisille, islaminuskoisille kansoille.

²⁶ Britannica Academic: *Rudolf Nureyev*. <https://academic-eb-com.ezproxy.utu.fi/levels/collegiate/article/Rudolf-Nureyev/56523>.

dokumentteja ja myös yhden elokuvan, *The White Crow*, vuodelta 2017 (ohjaajana Ralph Fiennes).

1.2 Tutkimusperinne

Etenkin Nurejevin herättämä kiinnostus on ollut runsasta. Esimerkkiteos Nurejevia kuvaavasta tutkimuksellisesta elämäkerrasta on teos nimeltään *Nurejev: The Life* (2007), kirjoittajana Julie Kavanagh. Se koottiin pääosin haastatteluiden pohjalta, jota Kavanagh teetti Nurejevillä ja muille tanssijan tunteneille 1970- ja 1980-luvuilla. Plisetskajan ja Makarovan kohdalla tällaisten tutkimusteoksien määrän on vähäisempi, oikeastaan olematon. He olivat tunnettuja, mutta harvan neuvostobalettianssijan elämä aiheutti niin suurta kiinnostusta, kuin Nurejevin. Tietysti myös esimerkiksi Makarovan loikkaaminen aiheutti kohahduksen, mutta niin kuin Caute sanoo, Eurooppa myönteisellä, jopa hieman anarkistisella Nurejevillä oli provosoimisen taito hänen perusluonnossaan, eikä kukaan muu tanssija aiheuttanut niin suurta kohua ja speaktaakkelia kylmän sodan balettimaailmassa, kuin hän – varsinkaan loikkaamisensa jälkeen vuonna 1961.²⁷

Esimerkiksi juuri Caute hyödyntää teoksessaan *Dancer Defects: The Struggle For Cultural Supremacy During The Cold War* (2003) kaikkia kolmea, niin Plisestakajan, Makarovan kuin Nurejevin omaelämäkertoja lähdeaineistoina kohdissa, joissa tarkastelee baletin asemaa kylmän sodan ajan kulttuurikilpailussa ja erityisesti loikkausilmiössä. Eniten Nurejevin omaelämäkertaa on kuitenkin lähteenä käytetty nimenomaan häntä kuvaavissa biografoissa, niin kuin Kavanagh teki. Minkä sanoisin jääneen vähemmälle, on kaikkien näiden omaelämäkertojen lähdekriittinen tarkastelu. Kun niitä on hyödynnetty lähdeaineistoina, niiden positio on ollut silminnäkijäkertomus, jollaisina niitä voi toki myös pitää, mutta niissä kerrottujen asioiden syvempi pohdinta ja analysointi jokseenkin uupuu tutkimuksen saralla.

Kylmän sodan ajan neuvostobalettia on englannin kielellä käsitelty enimmäkseen juuri ulkomaankiertueiden kautta. On tosin huomioitava, että usein aihetta käsitellään nimenomaan länsipainotteisesta ja/tai yhdysvalotalaisesta näkökulmasta. Esimerkiksi Naima Prevots teoksessaan *Dance For Export: Cultural Diplomacy And The Cold War* (1998) käsittelee neuvostobalettia jonkun verran, mutta hän silti enimmäkseen pohti yhdysvaltalaisten balettiryhmien teettämiä kiertueita Neuvostoliittoon. Myös esimerkiksi Caute tarkasteli teoksessaan kylmän sodan aikaisia kulttuuri-ilmiöitä ja niiden välisiä kilpailuasetelmia, mutta

²⁷ Caute 2003, 478.

neuvostobalettia hän käsitteli pääasiallisesti loikkaamisilmiön kontekstissa usein lännen tapahtumiin niitä verraten.

Koska taiteilijakiertueet olivat osa Neuvostoliiton ulkomaanmatkailua, on hyvä huomioida myös tälle aiheelle omistettu kirjallisuus. Yksi uusi teos aiheesta on Ville-Juhani Sutisen *Neukkurismi: Neuvostoliiton matkailun historia* (2020), joka tarkastelee neuvostomatkaailun ominaispiirteitä ja jossa hän tuo myös esiin matkailijoihin kohdistettuja vapauden rajoitteita. Toisaalta paljon neuvostomatkaailusta oppii myös sen kokeneiden kautta. Tällä tarkoitan esimerkiksi erilaisia elämäkertoja, joita on kirjoitettu tuon ajan tunnetuista neuvostoliittolaisista ja joissa kuvataan heidän matkojaan ulkomaille usein jonkun edustustehtävän, kuten taiteilija- tai urheilukiertueiden yhteydessä. Yksi tällaisista teoksista on Eva Maria Chapmanin kirjoittama viulisti Viktoria Mullovan elämäkerta nimeltään *Viktoria Mullova: Rakkaus ja musiikki* (2013).

Ulkomaan matkojen rajoitteista vastasi pääsääntöisesti KGB. Vaikka organisaatiosta ei tiedetä hirveän yksityiskohtaisesti, Christopher Andrewin kolme teosta, *KGB* (1991) ja *The Mitrokhin Archive I: The KGB and the West* (2018), sekä *The Mitrokhin Archive II: The KGB and the World* (2018), ovat esimerkkejä kirjallisuudesta, joita KGB:stä on julkaistu. Andrew kirjoitti vuoden 1991 teoksen yhdessä länteen loikanneen ex-agentti Oleg Gordijevskin kanssa. KGB:n historiaan ja operaatioihin 1920—1980-luvuilla perehtynyt teos ei käsittele taiteilijakiertueita, saati sitten balettiryhmien teettämiä sellaisia, mutta se on silti kattava ”ikkuna” organisaation toimintaan ja toimintamalleihin myös kulissien takana. Kaksi myöhemmin julkaistua teosta Andrew kokosi KGB:ssä työskennelleen Vasili Mitrokhin dokumenttien pohjalta. Mitrokhin onnistui salakuljettamaan dokumentit mukanaan jättäessään Neuvostoliiton pian sen hajoamisen jälkeen vuonna 1991. Koska teokseen *Mitrokhin Archive I*, en omien resurssieni puitteissa päässyt käsiksi, en ole varma, kuvataanko teoksessa KGB:n valvomia ulkomaankiertueita, mutta teoksessa *Archive II* niitä kuvataan hieman.

Neuvostoliittolaisen yhteiskunnan rakenteita tarkastelevaa kirjallisuutta on puolestaab’n runsaasti. Yksi ansioituneimmista tutkijoista tällä saralla on esimerkiksi Vladimir Shlapentokh. Hän on kirjoittanut yhdessä Eero Carrolin ja Eero Shiraevin kanssa teoksen *Soviet Union: Internal and External Perspectives of Soviet Society* (2008), joka tarkastelee, miten Neuvostoliittolainen yhteiskunta koettiin lännestä käsin ja millaisena maassa asuvat ympäristönsä kokivat. Tämän lisäksi teoksessa on paljon niin sanottua ”perustietoa”

Neuvostoliiton yhteiskunnallisista rakenteista, kuten esimerkiksi sen johtoeliitin toimintatavoista myös kylmän sodan ajalta.

Sitten kun käsitellään mitä vain kylmän sodan ilmiötä, on huomioitava ajan perusluonne: kilpailuasetelma kahden ideologian, eli kommunismin ja kapitalismin välillä, jonka voi kastoaa siivittäneen toimintaa molemmin puolisesti, varsinkin aikana ennen länsimyönteisempää Gorbatšovia. Kyseisiä aiheita on tutkittu runsaasti ja monesta eri näkökulmasta käsin, välillä erikseen ja välillä toisiinsa vertautuen. Psykologisen aspektin aiheeseen tuovat esimerkiksi artikkelit sosiaalipsykologian perusteoksesta *Handbook Of Cross-Cultural Psychology* (1997, toim. John Berry). Kapitalismin ihannoiman individualismin ja kommunismin korostavan kollektivismiin psykologisia аспекteja pohtii esimerkiksi sosiaalipsykologi Cigdem Kagitcibasin artikkeli *Individualism and Collectivism*, joka tosiaan julkaistiin kyseisessä teoksessa.

1.3 Alkuperäisaineisto ja tutkimuskysymykset

Nurejevilla ja Makarovalla ja Plisetskajalla on yhdistäviä tekijöitä, kuten uran läpimurto kylmän sodan kiihtymisvuosina, eli noin 1950–1960-luvulla, ja kansainvälisen suosion saavuttaminen ”rautaesiripun” takaa ulkomaankiertueiden avulla. Heitä yhdistää myös se, että he kaikki ovat julkaisseet itsekirjoittamansa omaelämäkerrat. Nämä teokset ovat Maija Plitseskajan *Ja, Maija Plisetskaja* (1994), Rudolf Nurejevin *Autobiography* (1963) ja Natalia Makarovin *Dance Autobiography* (1980). Plisetskajan, Nurejevin ja Makarovin omaelämäkerrat ovat tutkielmani alkuperäisaineisto.

Plisetskajan teoksesta hyödynnän sen suomennettua versiota *Minä, Maija Plisetskaja* (2004). Toisin kuin Plisetskajalla, Nurejevin kohdalla on epäselvää, kirjoittiko hän teoksensa aluksi venäjäksi vai suoraan englanniksi. Se kuitenkin julkaistiin vuonna 1963 englanninkielisinä. Kun ottaa huomioon, että Nurejev osasi englantia suhteellisen hyvin, oli mahdollista, että hän kirjoitti teoksensa kyseisellä kielellä. Tutkielmassani käyttämän omaelämäkerran virallinen nimi on Rudolf Nurejev: *Autobiography with Pictures, Introduced by Alexander Bland* (1963). Makarovin tilanne oli sama kuin Nurejevin: hän todennäköisesti julkaisi omaelämäkertansa suoraan englanniksi, koska sillä kielellä ne ilmestyivät niiden alkuperäisenä julkaisuajankohtana vuonna 1980. Teos on nimeltään Natalia Makarova: *A Dance Autobiography* (1980). Kysymystä siitä, kirjoittivatko Nurejev, Makarova ja Plisetskaja teoksensa itse, vai käyttivätkö he esimerkiksi niin sanottuja haamukirjoittajia, en

näe tutkielmalleni merkittävänä. He valitsivat kutsua teoksia itsekirjoittamukseen ja se osoittaa, että he hyväksyvät niissä kerrotut asiat.

Niin Plisetskaja, Makarova kuin Nurejev pääsi osallistumaan neuvostobalettiryhmien ulkomaankiertueille ja niiden tapahtumia muistellaan heidän omaelämäkertoissaan runsaasti. Toistuvia ovat pohdinnat siitä, miten he eivät saaneet olla, kuten esimerkiksi liikkua niillä vapaasti. Tähän huomioon perustan tutkielmani. Tutkin miten vapauden puutetta kuvattiin itäblokin ulkopuolelle sijoittuneilla neuvostobalettiryhmien kiertueilla vuosina 1954—1985 Plisetskajan, Nurejevin ja Makarovan omaelämäkertoissa? Tutkielmani ensimmäisessä osassa tarkastelen kerrontaa vapauden kontrolloimisesta: sen toteuttamiskeinoista, eli rajoitetoimenpiteistä, sekä siitä, mitä tapahtui tanssijoille, jotka rajoitteita rikkoivat? Olivatko seuraukset samat kaikille? Tutkielmani toisessa osassa keskityn taas teoksien kerrontaan vapauden kaipuusta: miten loikkaamisilmiö linkittyi tähän? Miten vapauden tarve heijastui Plisetskajan, Nurejevin ja Makarovan mukaan heidän henkiseen hyvinvointiinsa ulkomaankiertueilla?

Tutkielmani ajallinen rajaus tulee hahmotella teoksista, jotka käsittävät hyvin eri ajanjaksot tanssijoiden elämistä. Plisetskajan teos on ajallisesti kattavin. Se julkaistiin ensimmäisen kerran venäjänkielisenä vuonna 1994 hänen ollessaan 69-vuotias ja täten se kattaa koko hänen aktiivisen baletturansa. Makarovan teos julkaistiin vuonna 1980, kun Makarova oli 40-vuotias. Nurejevin taas vuonna 1963, kun hän oli 24-vuotias ja tällöin mitään hänen uransa myöhemmistä vaiheista ei käsitellä teoksessa. Nämä ajalliset eroavaisuudet tekevät rajauksesta haastavan. Haasteet eivät kuitenkaan pääty tähän, koska näiden kolmen tanssijan itäblokin ulkopuolisten kiertueiden määrät vaihtelevat. Siten heidän kokemuksiansa määrät eroavat myös toisistaan. Siinä missä Plisetskaja ja Makarova pääsivät useammalle itäblokin ulkopuoliselle kiertueelle mukaan, Nurejevin ainoaksi tällaiseksi kiertueeksi jäi se, jolla hän loikkasi. Tämän kaiken huomioon ottaen, valitsin tutkia teoksista ajanjaksoa, joissa jokaisen kolmen omaelämäkerran kokemukset pääsevät ääneen, mutta niin, ettei tutkielmani leviäisi laajaksi tai ajallisen kontekstin suhteen liian haastavaksi ymmärtää.

Tutkielmani ajallinen rajaus sisältää Hruštšovin, Brežnevin, Adropovin ja Tšernenkon valtakaudet Neuvostoliitossa, eli ”suojasään” ja ”pysähtyneisyyden” ajan. Baletin ulkomaankiertueet mahdollistettiin vasta Hruštšovin aikakautena ja siinä perustelu, miksi tutkielmani alkaa vuodesta 1954. Vuosi 1985 taas päättyy aikaan ennen Gorbatšovia. Tätä perustelen sillä, että Gorbatšov oli länsimyönteisyydessään ja avoimuudessaan hieman oma

lukunsa Neuvostohistoriassa. Lisäksi hänen ajastaan ei kerrota tutkimissani omaelämäkertoissa Plisetskajan teoksen muutamia viimeisiä lukuja lukuun ottamatta. Nurejevin ja Makarovin kohdalla syynä tietysti on, että heidän omaelämäkertansa julkaistiin ennen vuotta 1985, eli aikaa ennen Gorbatšovia.

Haluan selkeyden nimissä ottaa kaksi Neuvostohistorian tunnettua ajanjaksoa, eli ”suojasään” ja ”pysähtyneisyyden” ajan kokonaisuudessaan ajalliseen rajaukseeni. Näen, että ajallisen kontekstin ymmärtäminen käy helpommin, kun siihen voi lukea tällaiset niin sanotusti ”kokonaiset” aikakaudet. Sutisen mukaan myös neuvostomatkestajiin kohdistuneita vapauden rajoitteita ilmeni läpi kylmän sodan, eli näin myös vuosina 1954—1985.²⁸ Tulkitsen tämän siten, etteivät ”suojasään” ja ”pysähtyneisyyden” ajan erot heijastuneet matkustelun kontrolloimiseen. Ylipäätään on muistettava, että ”pysähtyneisyyden” -termi, oli pohjimmiltaan vain osa Gorbatšovin valtopolitiikkaa, mikä ei siis vielä takaa sen ilmentäneen Brežnevin, Adropovin tai Tšernenkon kausia yksiselitteisesti. Silti ymmärrän, että tutkielman ajallinen rajausta saattaa edelleen antaa löyhän vaikutelman. En voi silti liikaa painottaa, että kyseessä ovat kolme hyvin ajallisesti toisistaan eroavaa omaelämäkerta, joita kuitenkin minun on pystyttävä ajallisesti hallitsemaan.

Valitsin Plisetskajan, Makarovin ja Nurejevin teokset alkuperäisaineistokseni, koska kirjoittajina he antavat hyvän poikkileikkauksen kylmän sodan ajan neuvostobalettiin: kokijat ovat kaksi naisoletettua ja yksi miesoletettu, sekä myös kaksi loikkaamisen valinnutta ja yksi, joka valitsi jäädä Neuvostoliittoon. Toisaalta heissä on samaa se, että he kaikki tanssivat suurissa balettiseurueissa, ja heidän asemansa baletissa oli arvostettu ja näin tunnettu. Voisi silti argumentoida, julkaistaisiinko tuntemattomampien henkilöiden omaelämäkertoja ollenkaan: jokaisen julkaisun ideahan on, että niille löytyisi lukijoita ja tutut nimet usein kiinnostavat yleisöä enemmän. Teokset ovat myös saatavilla suomeksi tai englanniksi, koska muun kieliset teokset ovat itselleni kielimuurin takana. Tämä on hyvä huomioda kaiken käyttämäni kirjallisuuden suhteen, eli ne rajautuvat tosiaan näihin kieliin. Valitsin Plisetskajan, Makarovin ja Nurejevin teokset myös siksi, koska ne ovat omaelämäkertoja, eivät elämäkertoja.

Erialaisten elämäkerrallisten teosten hyödyntämistä lähdeaineistoina tutkineen Maarit Leskelä-Kärjen mukaan omaelämäkertoista ja elämäkertoista puhutaan usein synonyymeina, vaikka

²⁸ Sutinen 2020, 323.

kyse on kahdesta eri kirjallisuuden lajista. Merkittävin ero ilmeneekin jo niiden nimestä: omaelämäkerrassa kirjoittajaksi mainittu henkilö kertoo itse omasta elämästään, kun taas elämäkertoissa kirjoittaja on joku muu.²⁹ Nimenomaan elämäkertoja on julkaistu muistakin tunnetuista neuvostotanssijoista, kuten Yuri Solovievista (*Red Star, White Nights*, 2021) ja Alla Osipenkosta (*Beauty and Resistance in Soviet Ballet*, 2015), mutta koska teoksissa kerrotaan heistä kolmannessa persoonassa, kertomuksilla oli ainakin yksi ”välikäsi”. Lisäksi esimerkiksi Solovievin teos koottiin hänen kiertuetoverinsa muistelmien pohjalta, jolloin teos ei niinkään kerro hänestä itsestään, vaan siitä, millaisena hänet joku toinen kuvailee. Koen, että valitsemalla alkuperäisaineistokseni nimenomaan omaelämäkertoja, pääsen edes hieman lähemmäksi tanssijoita ja heidän kokemuksiaan, koska teokset kerrotaan heidän äänillään.

Plisetskajan omaelämäkerta on ilmaisultaan karkäs ja suorasukainen. Hän käyttää tekstissään myös ironiaa runsaasti. Makarovan teos on taas kieliasultaan pohtiva ja usein omien mielipiteidensä lisäksi Makarova yrittää tarkastella asioita monesta eri näkökulmasta – oli kyse sitten balettiharjoitusten palautteesta tai hänen länteen loikkaamisestaan vuonna 1970. Se on myös kaikista näistä kolmesta teoksesta balettipainotteisin, koska jos vertaa esimerkiksi Plisetskajaan, Makarova avaa elämäkerrassaan vain vähän omaa henkilökohtaista elämäänsä. Tulkitsen, että juuri siksi teos on nimeltään *A Dance Autobiography*: tanssiautobiografia, tai - omaelämäkerta. Mitä sitten Nurejeviin tulee, hänen teoksensa ilmaisu on Plisetskajan ja Makarovan teoksien väliltä: se ei ole aivan niin karkäs kuin Plisetskajan, mutta ei ihan niin pohtiva kuin Makarovan. Sanoisin, että teoksen teksti on hyvin tunnepitoista, eli Nurejev ei siis aina kuvaile niin yksityiskohtaisesti sitä, mitä tapahtui, vaan pikemmin sitä, mitä tapahtumat saivat hänet tuntemaan.

Omaelämäkertoista tarkastelemistani ulkomaankiertueista käytän termiä *itäblokin ulkopuolelle sijoittuneet kiertueet*. Itäblokki on kylmän sodan aikainen termi, mutta koska tutkielmani sijoittuu kyseiseen aikaan, koen nimityksen käyttämisen soveliaana kuvaamaan maa-aluetta, joka silloin miellettiin idän, eli Neuvostoliiton puoleksi ”rautaesiripusta”. Tosiaan, itäblokkiksi kutsuttiin Neuvostoliittoa ja sen niin sanottuja satelliittivaltioita: valtioita, jotka omasivat näennäisesti itsenäisen hallinnon, mutta joiden poliittiset päätökset olivat lopulta neuvosjohdon sanelemia. Vuosina 1949—1989, eli kylmän sodan aikaan, näihin valtioihin lukeutuivat Itä-Saksa, Puola, Tšekkoslovakia, Unkari, Romania ja Bulgaria, sekä osittain myös Jugoslavia. Jos kuitenkin satelliittivaltion termiä sovelletaan laajemmin, sitä

²⁹ Leskelä-Kärki 2013, 27.

voi käyttää myös esimerkiksi Kuubasta, joka kuului kylmässä sodassa Neuvostoliiton liittolaisiin.³⁰

Sutinen kertoo, että matkailu itäblokin maissa oli yleisempää kuin sen ulkopuolelle kohdistunut matkailu. Vapautta kontrolloivia rajoitteita ilmeni kuitenkin erityisesti sellaisilla matkoilla, joita teetettiin itäblokin ulkopuolelle. Tämä johtui yksinkertaisesti siitä, etteivät itäblokin ulkopuoliset maat olleet Neuvostoliiton johtoeliitin hallinnassa.³¹ Tästä syystä valitsin nimenomaan itäblokin ulkopuolelle sijoittuneet balettikiertueet tutkielmani tarkasteluni kohteeksi. Tämä ei silti tarkoita, että keksittyisin pelkästään länsivaltioihin, koska tarkastelen myös Intiaan tehtyä taiteilijakiertuetta vuodelta 1954. Intian hallitus nojasi kylmän sodan vuosina sosialistiseen suuntaan, mutta ei ollut Neuvostoliiton liittolainen esimerkiksi Kuuban tavoin.³² Selkeyden vuoksi siis kertaan vielä, että kiertueet, joiden kerrontaa tutkin ovat sellaisia, joita tehtiin itäblokin ulkopuolelle sijoittuen aikavälille 1954—1985. Plisetskajan ja Makarovin kohdalla ilmoitan, minkä kiertueen kuvauksia kulloinkin tarkastelen, mutta tosiaan Nurejevillä kyseessä on aina Kirovin baletin kiertue Ranskaan vuonna 1961.

Mitä sitten tarkalleen tarkoitan, kun puhun tutkielmassani vapaudesta? Filosofiasa kattotermillä *vapaus* on monia määritelmällisiä alamuotoja, joita jo itsessään tarkastelemalla ja analysoimalla saisi yhden tutkielman aikaiseksi. Sanoisin, että 1900-luvun jälkipuoliskon filosofiasa vapautta on silti usein tarkasteltu aatehistorioitsija Isaiiah Berliinin määrittelemien käsitteiden kautta, jotka hän esitteli ensimmäisen kerran vuonna 1958. Berlin jakaa vapauden *positiiviseen* ja *negatiiviseen*. Hänen mukaansa *positiivinen vapaus* tarkoittaa sitä, että ihmiselle taataan samanlainen lähtötilanne kuin muille, eli hänelle annetaan mahdollisuus toteuttaa itseään yhtä vapaasti kuin ympärillään olevilla. *Negatiivinen vapaus* viittaa taas vapauteen *jostakin*, eli siihen, ettei ihmistä pakoteta muiden toimesta ja hän on vapaa muiden kielloista tai asettamista esteistä.³³

Jos Berlinin määritelmiä soveltaa tutkielmaani, molemmat – niin *positiivinen* kuin *negatiivinen vapaus* – sopivat. Neuvostoliitto ei tarjonnut samaa mahdollisuutta kaikille esimerkiksi maasta poistumisen suhteen, jolloin *positiivinen vapaus* puuttui. Vapautta kontrolloivat rajoitetoimenpiteet koen taas lukeutuvan nimenomaan *negatiivisen vapauden*

³⁰ Sleifer, Treisman 2014, 2.

³¹ Sutinen 2020, 340.

³² Sleifer, Treisman 2014, 2.

³³ Berlin 1958, 370–373.

puuttumiseen, koska tutkimissani omaelämäkertoissa vapauden käsitykset heijastuvat pitkälti tunteina vapauden puuttumisesta, jonka tanssijat kertovat aiheutuneen heihin kohdistuneista rajoitteista. Siksi, kun puhun tutkielmassani vapaudesta, tarkoitan sillä *negatiivista vapautta*. Jos puhun *positiivisesta vapaudesta*, mainitsen sen erikseen.

1.4 Metodologia

Tutkielmani metodologinen puoli perustuu sisällönanalyysiin. Sisällönanalyysin eri piirteistä artikkelin kirjoittaneen Piritta Seitamaa-Hakkaraisen sanoja lainatakseni, siihen lukeutuvat ”tutkimukset, joissa joko sanallisesti tai tilastollisesti pyritään kuvamaan dokumenttien sisältöä”. Näistä toteutan aineiston sanallista, eli käsiteellistä kuvaamista. Tarkemmin sanottuna käytän kvalitatiivista, eli laadullista sisältöanalyysia, jolla Seitamaa-Hakkaraisen mukaan tarkoitetaan aineiston analyysimenetelmää, jossa merkitys annetaan tekstin sisällölle ja laadulle.³⁴ Harjoitan myös aineistoni lähilukua ja teen jonkin verran myös vertailevaa analyysia, koska tutkielmani tuo esiin Nurejevin, Marovan ja Plisetskajan kerronnan yhtäläisyyksiä ja eroja. Näiden lisäksi harjoitan kriittistä lähdelukua. Tarkoitukseni on tarkastella omaelämäkertoja subjektiivisina yksilökokemuksina. Omaelämäkertoja tutkittaessa on tosiaan muistettava, että absoluuttisten totuuksien sijaan ne antavat yhden näkökulman niissä käsiteltäviin tapahtumiin, joissa henkilö kertoo elämästään 1) niin kuin on sen itse kokenut ja 2) niin kuin haluaa lukijan sen kokevan: molemmat ovat tärkeitä ja ennen kaikkea yhtäaikaaisesti vaikuttavia piirteitä.³⁵

Seuraava huomioitava asia on mahdolliset agendat omaelämäkertojen kirjoittamisen ja julkaisemisen taustalla: onko kyseessä kirjoittajan tarve vain kertoa lukijalle kokemuksistaan, vai onko julkaisun taustalla mahdollisesti myös jokin muu.³⁶ Esimerkiksi Nurejevin teos julkaistiin vain kaksi vuotta hänen suurta mediahuomiota herättäneen loikkaamisensa jälkeen. Hänen kohdallaan kyseessä saattoi siis olla niin sanottu ”raudan takominen, kun se oli kuumaa”: hänen omaelämäkertansa varmasti kiinnosti yleisöä tuolloin, koska hän itsessään kiinnosti yleisöä tuolloin. Toisaalta Nurejevin mainitsema syy omaelämäkertansa kirjoittamiselle oli halu kertoa toinen toistaan villimpien lehtiartikkeleiden sijaan – joita kieltämättä loikkaamisen jälkimainingeissa hänestä kirjoitettiin runsaasti – elämästään itse.³⁷

³⁴ metodix.fi. Seitamaa: *Kvalitatiivinen sisältöanalyysi*. <https://metodix.fi/2014/05/19/seitamaa-hakkarainen-kvalitatiivinen-sisallon-analyysi/>.

³⁵ Jensen-Wallach 2006, 3.

³⁶ Ibid.

³⁷ Nurejev 1962, 4.

Makarova kertoi oikeastaan hyvin samoin oman teoksensa alkupuheessa.³⁸ Myös Plisetskaja manitsee teoksensa kirjoittamisen syyksi sen, että hänestä on kerrottu paljon, mutta nyt hän haluaa kertoa itse itsestään.³⁹

Tosin Plisetskajan teoksen alkuperäisestä julkaisuajankohdasta voi sanoa muutakin. Hänen omaelämäkertansa julkaistiin ensimmäisen kerran vuonna 1994, jolloin Neuvostoliitto oli jo hajonnut. Silti sen tyyllisen, kärkkäästi neuvostoaikeista hallintoa kommentoineen julkaisun mahdollisuus juonsi juurensa jo Gorbatšovin aikaiseen *glasnotsiin*, eli neuvostokansan kehottamiseen avoimeen yhteiskunnalliseen keskusteluun.⁴⁰ Neuvostoajan muistelua tutkineen Irina Papernon mukaan erilaisia neuvostomenneisyyttä ja etenkin Stalinin ajan terroria kuvanneita muistelmia, päiväkirjoja ja muita kokemuksiin perustuvia teoksia julkaistiin 1980-luvun lopulla runsaasti nimenomaan *glasnostin* saattelemana. Gorbatšovin pohjimmaiset syyt *glasnostiin* olivat politiikassa, sekä *perestroikassa*⁴¹, mutta samalla se mahdollisti ilmaisunvapauden lisääntymisen myös kulttuurin puolella. Vaikka *glasnostin* poliittiset agendat olivat alkaneet jo häviämään 1990-luvun puoleen väliin tultaessa, neuvostomenneisyyttä kuvaavia, kokemuksiin perustuneita teoksia julkaistiin edelleen runsaasti Venäjällä.⁴² Plisetskajan teos linkittyi siis tähän *glasnostin* aloittamaan trendiin.

Nurejev ja Makarova julkaisivat omat teoksensa itäblokin ulkopuolella loikkaamisensa jälkeen. Toisin kuin Plisetskajan teos, ne julkaistiin todennäköisesti heti englanniksi. Tästä voisi päätellä, että niiden lukijoiksi oli tarkoitettu siis itäblokin ulkopuolinen yleisö. Loikkaajia ei arvostettu Neuvostoliitossa, jolloin heidän omaelämäkertojaan ei myöskään julkaistu siellä. Epäselväksi jää, julkaistiinko niitä *glasnostin* aikaan. Paperno nimittäin huomauttaa, että *glasnostin* saattelemana oli tyypillistä julkaista myös aiemmin tuotettuja, sen trendiin sopivia teoksia, eli teoksia, jotka tarkastelivat kriittisesti aikaa ennen Gorbatšovia. Näkisin, että Nurejevin ja Makarovan omaelämäkerrat olisivat voineet sopia tähän. Tämä siksi, että he esimerkiksi perustelevat niissä syitä loikata länteen ja ilman kritiikin kohdistamista Neuvostoliittoiseen yhteiskuntaan, tällaiset perustelut olisivat olleet haastavia ilmaista.

³⁸ Makarova 1980, 9.

³⁹ Plisetskaja 2004, 6.

⁴⁰ Shlapentokh, Shiraev, Carroll 2008, 114.

⁴¹ *Perestroika* oli Gorbatšovin ajama taloudellinen uudistus Neuvostoliitossa, jonka tarkoituksena oli muuttaa suunnitelmataloutta ja mahdollistaa esimerkiksi yritysten yksityisomistajuus. Toisin sanoen siis muuttaa maan taloutta enemmän kapitalistiseksi.

⁴² Paperno 2011, 11.

On hyvä huomioida, että 1980-luvun lopulla, Nurejev ja Makarova pääsivät käymään Neuvostoliitossa Gorbatsšovin itsensä kutsumina. Maasta loikkanneiden pyytäminen vierailulle, oli silloiselta johtajalta poliittinen veto ilmentäen Neuvostoliiton muuttumista avonaisemmaksi hänen aikanaan. On siis mahdollista, että Nurejevin ja Makarovin omaelämäkerrat olisi julkaistu Neuvostoliitossa *glasnostin* ihanteiden vallitessa, mutta en ole löytänyt venäjänkielisiä versioita kyseisistä teoksista. Tosin tämä se ei vielä tarkoita, etteikö sellaisia olisi. Varmuudella voin silti sanoa, että alun perin 1960-luvulla ja 1980-luvun alussa, ne eivät olleet tarkoitettu neuvostoliittolaisille tai ylipäätään venäjänkieliselle yleisölle, vaan lännen yleisölle, joita esimerkiksi Nurejevin ja Makarovin loikkaaminen saattoi kiinnostaa.

Omaelämäkerrat koostuvat muistoista, joita avaamalla henkilö kertoo ajasta, jonka on elänyt. Muisti ei itsessään ole stabiili, vaan dynaaminen kokonaisuus, jonka tarkkuuteen vaikuttavat ajan lisäksi myös esimerkiksi tunteet; tunteet, joita heräsi tapahtuman hetkellä, mutta myös se, jos ne ovat muuttuneet siihen mennessä, kun tapahtumaa muistellaan. Siten siis muiston jälkeiset tapahtumat muokkaavat muistoa ja myös itse muistelua, eli tapaa, jolla siitä kerrotaan.⁴³ Alkuperäislähteeni koostuu siis teoksista, jotka nojaavat vahvasti rajalliseen, sekä muutos- ja muokkautumisalttiiseen ihmismuistiin. Ne ilmentävät muistitietoa, jolla nimensä mukaisesti tarkoitetaan yksilön tai ryhmän muistelun pohjalta tuotettuja lähdeaineistoja. Muistitiedon validiutta historian tutkimuksessa pohtineen Leena Rossin mukaan tutkijat ovat suhtautuneet muistitietoon varauksella. Tärkeää Rossin mukaan on se, miten muistitietoa hyödyntäviä lähteitä kohdellaan: niiden tarkoitus ei ole objektiivisuuteen pyrkiminen.⁴⁴

Omaelämäkertoja alkuperäislähteinä tarkastellut Jennifer Jensen-Wallach huomautti osuvasti, että kerrottujen näkökulmien lisäksi, yhtä lailla on tärkeää huomioida se, mitä teoksissa ei kerrota.⁴⁵ Kertomatta jättäminen ei silti ole aina strateginen päätös. Se voi olla sitäkin, mutta ei välttämättä. Uskon, että se saattaa selittyä myös sillä tosiasialla, ettei kukaan pysty muistamaan kaikkea. Kaikkea ei myöskään ole mahdollista kertoa: jokaisen eletyn elämän yksityiskohdan avaaminenhan paisuttaisi omaelämäkerta teokset äärettömyyksiin. Jensen-Wallachin mukaan tarkoituksena onkin usein luoda ajallisesti eteenpäin kulkeva, teoksen lukijalle järkeenkäypä tarina, jossa nostetaan esiin asioita, jotka kirjoittaja on kokenut itselleen merkittävinä.⁴⁶

⁴³ Glenberg 1997, 1.

⁴⁴ Rossi 2013, 57.

⁴⁵ Jensen-Wallach 2006, 3.

⁴⁶ Jensen-Wallach 2006, 4.

2 Vapauden kontrolloinnin kuvaaminen omaelämänkerroissa

2.1 Rajoitetoimenpiteet: Vaatimus kollektiivisuudesta

Vapauden rajoitteilla tarkoitan toimenpiteitä, joita Plisetskajan, Makarovin ja Nurejevin omaelämänkerroissa kuvaillaan esimerkiksi KGB:n edustajien ja tanssiryhmän johtajien, sekä muun henkilökunnan asettaneen tanssijoiden mahdollisuuksiin tutustua kohdemaahan itäblokin ulkopuolelle sijoittuneilla kiertueilla ja näin kontrolloida heitä matkan aikana. Tässä alaluvussa tarkastelen, mitä Nurejevin, Plisetskajan ja Makarovin omaelämänkerroista oli tulkittavissa heihin kohdistuneista rajoitteista ulkomaankiertueilla: mitä kaikkea niihin sisältyi ja myös sitä, miten näitä rajoitteita toteutettiin? Rajoitetoimenpiteitä tarkastellessa on hyvä muistaa, että kylmän sodan keskiössä oli mittelo kahdesta ideologiasta, lännen kapitalismista ja Neuvostoliiton kommunismista.

Ideologioiden psykologista aspektia tutkinut Cigdem Kagıtcıbası tiivistää kapitalismin ja kommunismin eroiksi sen, että siinä missä kapitalismi korostaa individualismia, yksilöllisyyttä, nojaa kommunismi vahvasti ajatukseen kollektivismista, eli ryhmään kuulumisesta.⁴⁷ Voisi sanoa, että kommunismi, joka tarkoittaa yksinkertaisesti ilmaistuna yhteisomistamista, ikään kuin tarvitsee kollektivismia toimiakseen: omistajuus on *yhteinen*, eli jaettu ryhmään kuuluvien kesken tasaisesti. Siten yhteiskunnallisena mallina ihannoitiin esimerkiksi luokattomuutta. Sanon heti, että tämä on hyvin pelkistetty ilmaisu laajasta aiheesta, mutta tarkoitukseni on hahmotella hieman sitä, mistä kollektiivisuuden ihanne kommunismissa kumpuaa, koska se on tämän alaluvun aiheelle tarpeellista ymmärtää. Tarkoitukseni ei siis missään tapauksessa ole antaa tässä kommunismista ja kollektivismista kattavaa historiallista katsausta filosofisena tai yhteiskunnallisena mallina.

Samaan hengenvetoon on myös todettava, että edellä esitelty kommunismin ihanne, eli luokattomuus ei toteutunut Neuvostoliitossa. Neuvostoliittolaisen yhteiskunnan sisäisiä rakenteita tutkineet Vladimir Shlapentokh, Eric Shiraev ja Eero Carroll nimittäin huomauttavat, että johtoeliitti ja heidän lähipiirinsä elivät muuta kansaa parempiosaisina, jolloin esimerkiksi tuotannosta tulevilla hyödykkeillä – joiden tarkoitus oli hyödyttää valtiota – hyödynnettiin pitkälti heidän elämäänsä. Yhteisomistajuus oli siis valtionomistamista, joka

⁴⁷ Kagıtcıbası 1997, 6.

sitten kuitenkin oli johtoeliitin omistuksessa.⁴⁸ Silti kollektivismin, eli ryhmän kuulumisen tärkeyttä painotettiin laajalti neuvostoliittolaisessa yhteiskunnassa läpi sen historian, ei siis vain omistamisessa, vaan neuvostoihmisten tavassa elää ylipäätään. Vasta Gorbatšovin luotsaaman *perestroikan* voi katsoa eronneen tästä mallista, koska sen tarkoituksena oli mahdollistaa yksityisomistajuus laajemmin.⁴⁹ Niin kuin aiemmin ilmaisin, kylmässä sodassa kollektivismi toimi tosiaan vastakappaleena kapitalismin ihannoimalle individualismille. Näin oli myös siis vuosina 1954—1985.

Alaluvun tarkoitus on tarkastella kollektivismin ihanteen heijastumista vapautta rajoittaviin keinoihin, koska on selvää, että kollektivismi vaikutti myös Neuvostoliiton ulkopuolisilla matkoilla. Itseasiassa Sutisen mukaan matkajien tuli kirjaimellisesti kulkea kollektiivissa, eli ryhmässä paikasta toiseen.⁵⁰ Näin myös balettikiertueilla, jolloin ei ole yllättävää, että kollektivismin ihanteen läsnäolo nousi näkyväksi tanssijoiden omaelämäkertojen esimerkeissä. Plisetskaja antoi kollektivismin vaatimuksesta hyvin suoran esimerkin kuvailemalla hetken, jossa eräs KGB:n edustajista huusi hänelle: ”Ei saa erkaantua ryhmästä! Te kuulutte kollektiiviin.” Plisetskajan mukaan kohtausten kirvoitti tilanne, jossa hän oli jäänyt juttelemaan kahden delhiläisnäyttelijän kanssa ajaksi, joka KGB:n edustajasta oli ollut liiallinen. Tämä sattui Intian taiteilijakiertueella vuonna 1954.⁵¹ Plisetskaja kertoi, että häntä muistettiin samasta asiasta uudelleen seuraavana päivänä, kun ballerina oli eräällä museokierroksella istahtanut hieman etäämmälle muista.⁵²

Nurejev kuvasi teoksessaan hyvin samankaltaisen kokemuksen, kun hän oli muutaman kerran vasten sääntöjä erkaantunut neuvostoryhmästään Pariisissa. Hänen kohdallaan puhuttelu tuli silloiselta Kirovin tanssiryhmän johtaja Konstantin Sergejeviltä:

He reminded me that it was not the individual who enriched the group but rather the Kollektiv which gave strength and existence to the individual. To stray away from the herd was the surest way of getting nowhere.⁵³

⁴⁸ Shlapentokh, Shiraev, Carroll 2008, 50.

⁴⁹ Shlapentokh, Shiraev, Carroll 2008, 51.

⁵⁰ Sutinen 2020, 351.

⁵¹ Neuvostoliiton teettämät matkat itäblokin ulkopuolelle mahdollistuivat vuodesta 1956 lähtien, mutta matkat sosialistisiin maihin jo hieman aiemmin Hruštšovin kaudella (Sutinen 2020, 323). Koska kylmän sodan vuosina Intian hallitus nojasi sosialismin suuntaan tulkitsen, että sen vuoksi maahan matkustaminen koettiin sopivana jo vuonna 1954.

⁵² Plisetskaja 2004, 167.

⁵³ Nurejev 1963, 14.

Eli Plisetskajan tavoin myös Nurejevia muistutettiin ryhmässä pysymisen, eli kollektiivin säilyttämisen tärkeydestä. Pohtiessaan kollektivismiin toimivuutta psykologisella tasolla, Kagitcibasi toteaa sen nojaavan ihmisen perustarpeeseen kuulua johonkin.⁵⁴ Tulkitseen, että ulkomaankiertueilla tämä ”jokin” oli neuvostotanssijoiden ja muiden matkalla olleiden, kuten balettiryhmän johtajien, tulkkien ja toki myös KGB:n muodostama pienkollektiivi. Muistuttamalla kollektivismiin tärkeydestä, oli Sergejev pyrkinyt herättelemään tätä Kagitcibasin mainitsemaa kuulumisen tarvetta myös Nurejevissa, samoin kuin KGB:n agentti Plisetskajassa: olihan yksilö huomattavasti helpommin kontrolloitavissa, jos halu pysyä ryhmän jäsenenä lähtisi hänestä itsestään.

Tulkitseen, että tällainen toinen tapa, jolla ruokittiin yksilön halua kontrolloida itseään itse, ilmeni Makarovin teoksesta, kun hän kertoi pelänneensä maineensa menettämistä enemmän kuin mitään muuta. Pelkoaan hän selvensi sanomalla:

In Russia [---] we were zeros in the calculations of higher powers. They could insult us, trample us as people, abuse us and there was no one to complain to, for law serves its interests only.⁵⁵

Makarovan mukaan siis yksilön joutuessa väärinkäytön uhriksi, ei ollut tahoja, jonne valittaa, koska tämä taho toimi itse tekijänä. Peter Smith ja Shalom Schwarz, jotka ovat Kagitcibasin tavoin tutkineet kollektivismiin ja individualismin teemoja, ilmaisevat osuvasti, ettei yksilö voi vaatia itselleen oikeuksia ja pysyä hierarkialle kuuliaisena samaan aikaan. Heidän mukaansa myös ryhmän sisällä vallitseva hierarkkinen järjestys on vaatimus kollektivismiin toteutumiseksi.⁵⁶ Täten uhka maineen menettämisestä toimi myös eräänlaisena rajoitekeinona sen lukeutuessa kollektivismiin toteuttamismalleihin. Makarova kertoi sen toimineen häneen ainakin yleisellä tasolla, koska se sai hänet käyttäytymään kuuliaisesti.

Kagitcibasin mukaan kollektivismissa ryhmä nähdään homogeenisenä kokonaisuutena, jossa yksilöiden välisiä samankaltaisuuksia korostetaan erojen sijaan.⁵⁷ Itseasiassa myös Nurejevin voi katsoa viittaneen ryhmän homogeenisyyteen sanomalla:

Our lives are shaped into a consistent pattern of collective thinking, collective eating, collective travel: we simply never take individual action, never go

⁵⁴ Kagitcibasi 1997, 6.

⁵⁵ Makarova 1980, 80.

⁵⁶ Schwarts; Smith 1997, 83–84.

⁵⁷ Kagitcibasi 1997, 15.

anywhere alone. For workers, artists, scientists, or whatsoever, there is always a man in charge who handles everything and stands between us and the world.⁵⁸

Nurejev siis ilmaisi, ettei sillä ollut väliä, mitä yksilö teki elääkseen, koska kaikkien heidän kohtalonsa oli sama: joku seisoj jatkuvasti kokijan ja kokemuksen välissä hieman kuin suodattimena. Näen, että neuvostobalettiryhmien ulkomaankiertueilla tämä suodatin koostui muuan muassa matkalla mukana olleista KGB:n edustajista.

Kaikista kolmesta omaelämäkerta teoksesta ilmeni, että tanssijoiden altistumista vieraan maan vaikutteille suodatettiin seuraamalla, tai – Plisetskajan sanoin – saattamalla tanssijaa paikasta toiseen. Saattamisesta vastasi erityisesti KGB, joiden edustajia Sutisen mukaan jopa kutsuttiin matkustajien keskuudessa termillä *nianka*, eli lapsenvahti. Sutinen kertoo, että KGB:n edustajat saattoivat tekeytyä yhdeksi matkaajista, jolloin heidän oli mahdollista valvoa matkalaisia salaa. Suunnitelma ei ollut täysin aukoton, koska Sutisen mukaan tämä oli matkaajien yleisessä tiedossa. Ilmeisesti siinä määrin, että asiasta jopa vitsailtiin.

Sutinen esittelee teoksessaan neuvostomuusikko Vladimir Vysotskin laulun, jonka nimi *Litsnost v statskom* tarkoittaa suomeksi *Henkilöä siviilivaatteissa*. Laulu sijoittuu Pariisiin 1960-luvulla, jossa eräs ”neuvostomatkaajista” esittelee itsensä huonetoveriksi kertojalle, joka itsekin kuului samaan matkaajaryhmään. Kertoja kuitenkin tietää miehen olevan naamioitunut KGB:n edustaja, eli *nianka*. Tietenkään välttämättä laulut eivät kuvaa todellisuutta täydellisesti tai suoraan. On kuitenkin hyvä huomioida, että Vysotski sai uransa aikana matkustaa paljon itäblokin ulkopuolella esiintymässä.⁵⁹ Tällöin ainakin jokin hänen laulunsa kuvailemaa muistuttava tilanne olisi voinut myös tapahtua.

Jos Vysotskin laulun tilannetta soveltaisi sellaisenaan baletin ulkomaankiertueisiin, salaa valvominen olisi tapahtunut siten, että yksi KGB:n edustajista olisi tekeytynyt balettitanssijaksi. Tällaista toimintaa ei kuitenkaan kuvattu tutkimissani omaelämäkertoissa, mutta edelleen ne ovat vain kolmen neuvostotanssijan kuvauksia, joten en väitä, etteikö tällaista olisi koskaan voinut tapahtua. Silti epäilen asiaa, koska samassa balettiseurueessa tanssivat viettivät – ja viettävät edelleen – paljon aikaa keskenään harjoittelun merkeissä, jolloin voisi olettaa heidän myös tuntevan toisensa. Täten, jos yllättäen ulkomaankiertueelle ilmestyisi tanssija, jota kukaan ei tunne ja joka parhaimmillaan vielä katoasi heti kiertueen jälkeen, olisi se saattanut herättää liiaksi kummastusta muissa tanssijoissa. Lisäksi edustajan

⁵⁸ Nurejev 1963, 15.

⁵⁹ Sutinen 2020, 349–350.

olisi pitänyt osata klassista balettia, mutta en voi toki varmuudella tietää, etteikö joltain KGB:n jäseneltä olisi sellainenkin luonnistunut.

Silti, edellä mainitsemani asiat huomioon ottaen, on hyvä antaa painoarvoa myös muille mahdollisuuksille. Esimerkiksi Plisetskajan teoksesta selvisi, että naamioitumisen sijaan saatettiin käyttää toisenlaista tekniikkaa salaisen, tai ainakin ei-niin-näkyvän seuraamisen toteuttamiseksi. Plisetskaja nimittäin kertoi seuraavaa Bolšoin-baletin kiertueelta Yhdysvalloissa vuonna 1963:

[Hotelli]huoneeni seinän takana oli KGB:n miehistöön kuuluvia ”saattajia” ja toisella puolella Bolšoin tanssijoita, jotka olivat uteliaita kuin naapurin babushkat. He saattoivat aamulla koputtaa ovelleni: ”voi kuule, kun hammastahnani unohtui Moskovaan, saisinko sinulta?”⁶⁰

Se, että Plisetskaja tulkitse myös kollegoidensa viattomalta vaikuttaneet kysymykset nuuskimisena, viittasi siihen, että tanssijat seurasivat toinen toisiaan, siis ihan omina itsenään. Toisen esimerkin tanssijoiden niin sanotusta verrokkivalvonnasta antaa Nurejevin elämää paljon tutkinut Julie Kavanagh. Kavanagh kertoo teoksessaan tapauksesta, jossa Nurejev oli tutustunut Pariisissa muutamaankin ranskalaistanssijaan ja hänen kysytyään lupaa Kirovin balettiryhmän johtajalta, voisiko hän lähteä heidän mukanaan kaupungille, se onnistui vain, jos joku toinen neuvostotanssija liittyisi seurueeseen myös. Nurejevin matkaan päätynyt tanssija oli Yuri Soloviev.⁶¹

Kavanagh mainitsi Solovievin olleen Kirovin baletin suuri lupaus, joka nautti opettajien suosiota, ei vain lahjakkuutensa, vaan myös säyseän luonteensa takia.⁶² Nurejevin oma suhtautuminen Solovieviin oli Kavanaghin mukaan ristiriitainen:

Sergiu [Stefanschi]⁶³ [---] remembers how pleased Rudolf looked when he told him that he found Yuri’s angelic but expressionless face “boring, plain boring” [---] Yet, Rudolf himself admired Soloviev enormously. The dancer’s extraordinary elevation and academic purity were the very qualities that he was working so hard to attain. In London, years later, he would tell gushing fans: ”You think I’m good? You want to see Soloviev!”⁶⁴

Nurejev siis toisaalta kadehti ja toisaalta ihaili Solovievia. Vaikka he olivat kilpakumppaneita, oli mahdollista, että Soloviev päätyi Nurejevin mukaan tuona iltana Pariisissa, koska Nurejev

⁶⁰ Plisetskaja 2004, 242–243.

⁶¹ Kavanagh 2007, 118.

⁶² Kavanagh 2007, 52.

⁶³ Nurejevin ystävä ja huonetoveri Kirovin baletin ajoilta.

⁶⁴ Kavanagh 2007, 52.

pyysi juuri häntä – kovasti ihailemaa tanssijakollegaansa – seuralaisekseen.⁶⁵ Mahdollista on myös, että Soloviev valikoitui Nurejevin matkaan, koska tanssiryhmän johtajat tai KGB halusi niin. Tässä tapauksessa syy olisi todennäköisesti Solovievin hyvä maine, jolloin hänet uskottiin valvomaan impulsiivisena pidettyä Nurejevia.⁶⁶

Kacticibasi huomauttaa, että kollektivismissa ryhmän tarve kontrolloida jäseniään on korostunut ja yksilön käyttäytymisen odotetaan määräytyvän ryhmän normien mukaisesti.⁶⁷ Tämän perusteella tulkitsen, että Solovievin mukaan mahduttaminen oli osa ryhmäpaineen luomista Nurejeville. Miksi sitten toinen tanssija laitettiin valvomaan verrokkiaan esimerkiksi KGB:n edustajan sijaan, saattoi johtua monestakin eri syystä. KGB:llä saattoi olla ”virallisempaa” tekemistä, kuin illan istuminen Nurejevin seurassa, tai sitten Nurejevin valvominen Solovievin avulla ei näyttäytyisi ranskalaistanssijoille niin jyrkkänä kuin se, jos joku KGB:n edustajista olisi liittynyt mukaan. Kyse saattoi myös olla Sutisen mainitsemasta salaisen valvonnan harjoittamisesta. On silti huomioitava, että Nurejev ei itse mainitse tätä kyseistä iltaa omaelämäkerrassaan ja tämän perusteella tulkitsen, että hän on kertonut niistä haastatteluissa, joita hän antoi Kavanaghille 1980-luvulla. Mahdollista on myös, että joku muu teokseen haastatelluista henkilöistä on kertonut illasta Kavanaghille. Sen tapahtumat ovat joka tapauksessa mielenkiintoinen esimerkki tanssijoiden harjoittamasta verrokkivalvonnasta, johon myös Plisetskaja viittasi omassa teoksessaan hotellihuone -esimerkillään.

Verrokkivalvonta ulkomaankiertueilla ei olisi ollut ihme, kun ottaa huomioon Neuvostoliittolaisessa yhteiskunnassa vallinneen ilmiantokulttuurin. Ilmiantokulttuurin tarkoitus oli rohkaista ketä vain kertomaan toisten väärinkäytökset viranomaisille, oli kyseessä sitten myymälävarkaus tai esimerkiksi Neuvostoliiton johtoeliittiä kritisoiva puhe. Neuvostopoliisin arkistoja tarkastellut Vladimir Kozlov kertoo, että vaikka arkistoista huomaa, miten ilmiantoja tehtiin, ilmiantokulttuuri toimi ihan myös sen luoman pelon välityksellä. Yksilön ymmärrys siitä, että joku valvoi häntä, vaikutti jo itsessään hänen käyttökseen: koskaan ei voinut varmasti, oliko ilmiantaja sukulainen, naapuri vai kollega. Jos vääryyksien todistaja ei raportoisi näkemäänsä, hänet katsottaisi osalliseksi siihen, jos joku muu sattuisi raportoimaan tilanteesta. Siten ilmiantokulttuuri oli itseasiassa yksi

⁶⁵ On huhuttu, että Nurejev olisi ollut kiinnostunut Solovievista myös romanttisessa mielessä. Solovievin itsensä mukaan Nurejev esimerkiksi oli yrittänyt kauttarantain vietellä Solovievia. Alla Osipenkon mukaan oli yleisesti tiedetty salaisuus, että Nurejev piti Solovievista aivan ”erityisellä tavalla”. Nurejev ei ole kuitenkaan itse koskaan kommentoinut asiaa. Kavanagh 2007, 126.

⁶⁶ Nurejevin taipuvaisuudesta impulsiiviseen käyttökseen mainitsee esim. Kavanagh. Kavanagh 2007, 110.

⁶⁷ Kacticibasi 1997, 15.

Neuvostoliiton hallinta keinoista.⁶⁸ Tulkitsen, että se osana kollektivismia ulottui myös neuvostobaletin itäblokin ulkopuolisille kiertueille vuosina 1954—1985. Vasta *glasnost* purki sitä hieman, kun yhteiskunnallinen ja hallinnollinen kritiikki sai enemmän ilmaisutilaa Gorbatsšovin aikana.⁶⁹

Palaan nyt takaisin vuoden 1961 Pariisiin. Kavanaghin mukaan Solovievin ja ranskalaistanssijoiden kanssa vietetyn illan jälkeen, KGB alkoi tiukentamaan valvontaansa Nurejevista. Syynä oli kuulemma Nurejevin silmiinpistävä ihastuminen Pariisia kohtaan.⁷⁰ Voi olla, että Soloviev oli kertonut KGB:lle jotain Nurejevin käytöksestä kyseisen illan aikana, kuten esimerkiksi sen, että jos Nurejev oli kehunut Pariisia ja/tai sen ihmisiä. Kun tähän yhtälöön liitetään mukaan Makarova tulkitsen, että juuri Nurejevin toiminnan vuoksi hän ei tuonut itseensä kohdistunutta seuraamista esiin tuolta kiertueelta. Nimittäin Kavanagh kertoo, että kun Nurejev oli KGB:n ensisijainen valvonnan kohde, hän vei huomion muista Kirovin tanssijoista – joihin Makarova myös siis lukeutui – jotka taas sitten pystyivät liikkumaan vapaammin: agenttien aika ei yksinkertaisesti riittänyt kaikkeen.⁷¹ Kirovin vuoden 1970 kiertueella Lontoossa Makarova kuitenkin mainitsi, että häntä muistuttiin kertomaan KGB:lle kaikista menoistaan etukäteen hänen lipsuttuaan tästä velvollisuudesta muutaman kerran.⁷² Kyseinen kohta on yksi näkyvimmistä ulkomaankiertueilla tapahtunutta seuraamista kuvaava katkelma hänen teoksessaan.

Niin Makarovin, Nurejevin kuin Plisetskajan teoksista selviää, että seuraamisen lisäksi tanssijoihin kohdistettuihin rajoitetoimiin kuului myös sen kontrolloiminen, keiden kanssa ja missä määrin he saivat harjoittaa vuorovaikutusta kiertueilla. Tätä toteutettiin muun muassa tanssijoiden mahdollisuudessa tutustua kohdemaan kansalaisiin. Sutisen teoksesta selviää, että tämä oli yleinen rajoitetoimenpide neuvostomatkoilla. Hänen mukaansa matkaajat itseasiassa olivat harvoin kovin innokkaita tutustumaan ”muukalaisiin”. Syynä tähän oli neuvostoliittolainen propaganda, joka oli maalannut itäblokin ulkopuoliset ihmiset niin ”rappeutuneina”, että jokaisella heistä oli esimerkiksi jokin sukupuolitauti. Tämän tyylliset kertomukset saivat neuvostomatkaajat karttamaan ulkopuolisia jo ihan vapaaehtoisestikin.⁷³

⁶⁸ Kozlov 1996, 867–868.

⁶⁹ Paperno 2011, 11.

⁷⁰ Kavanagh 2007, 119.

⁷¹ Kavanagh 2007, 127.

⁷² Makarova 1980, 87.

⁷³ Sutinen 2020, 351.

Silti esimerkiksi Nurejev oli Sutisen kuvailemaan poikkeus, koska hän oli hyvin innokas tutustumaan pariisilaisiin.

Erityisesti Nurejevin läheiseksi muodostunut suhde tapaamaansa seurapiirineito Clara Saintiin, herätti KGB:n ja tassiryhmän johtajien huomion, josta Nurejev kertoi seuraavaa:

An emphatic ban was put on my friendship with Clara; perhaps her wide acquaintance with every-one in the western ballet world made our association particularly suspicious. One day, I was sent for [Sergei] Korkin, the director, to be told: "If you see any more of that Chilean deserter (why deserter, I never understood) we shall have to punish⁷⁴ you severely".⁷⁵

Nurejevin mukaan siis Saintin laaja-alaiset suhteet lännen balettitanssijoihin teki hänestä epäilyttävän. Toisaalta Nurejevin esiin tuoma, Korkinin Saintista käyttämä termi *deserter* tarkoittaa suomeksi rintamakarkuria. Saintin kotimaan kuullessa kylmässä sodassa Neuvostoliiton liittolaisiin, Korkin saattoi kärjistetyllä nimityksellään viitata siihen, miten Saint oli länsimaalaistunut Ranskassa ja jättänyt Chilen taakseen. Ei siis ollut ihme, ettei hän ollut Nurejevin ja Saintin ystävydestä mielissään. Plisetskaja taas kertoi teoksessaan tapauksesta, jossa Intian silloinen pääministeri Jawal Nehru istui eräällä illallisella hänen vieressään ja alkoi juttelemaan niitä näitä. Plisetskaja mainitsi huomanneensa pian, miten yksi KGB:n edustajista, josta Plisetskaja käyttää muistelmissaan vain nimeä Štšerbakov, tuijotti häntä herkeämättömästi viereisestä pöydästä. Illallisen jälkeen Štšerbakov oli kuulema vaatinut saada tietää, mistä kaikesta Plisetskaja oli Nehrun kanssa jutellut.⁷⁶

Plisetskajan ja Makarovan teoksista selviää, että vuorovaikutuksen rajoittamiseen kuului myös se, etteivät entiset neuvostoliittolaiset pääsisi yhteyteen tanssijoiden kanssa. Plisetskaja tosin vaikutti joutuneen hieman olosuhteidensa uhriksi niin Intian taiteilijakiertueella, kuin myöhemmin Yhdysvalloissa vuonna 1963. Tilanteen Intiassa hänelle aiheutti neuvostoliittolainen nainen, joka tavalla tai toisella oli onnistunut pääsemään paikallisten turvamiesten ohi hänen luokseen. Nainen oli halannut Plisetskajaa, sitten ojentanut hänelle pienen laukun täynnä suklaata ja poistunut. Plisetskaja kertoi, ettei hänellä ollut aavistustakaan naisen henkilöllisyydestä, mutta KGB:n Štšerbakovilla oli. Nähtyään tilanteen hän nimittäin Plisetskajan mukaan huusi hänelle:

⁷⁴ Käsittelen rajoiterikkomusten rangaistuksia seuraavassa alaluvussa.

⁷⁵ Nurejev 1963, 93.

⁷⁶ Plisetskaja 2004, 168–169.

”Mitä tuo isänmaanpetturi teille työnsi? Miksi otitte vastaan? Minkä vuoksi puhuitte hänen kanssaan? Makeiset ovat varmasti myrkytettyjä. Tämä on erittäin vaarallinen provokaatio!”⁷⁷

Jos Štšerbakov todella kuvaili tapahtumaa vaarallisena provokaationa, niin kuin Plisetskajan muistelmat esittivät, on selvää, että hän näki naisen toiminnan kuin tahallisenä hyökkäyksenä heitä vastaan. Tosin KGB:n toimintaan perehtyneen Christopher Andrewin mukaan agentit koulutettiin näkemään lännen juonittelemia salaliittoja kaikkialla, eikä organisaation suhtautuminen entisiä neuvostoliittolaisia kohtaan ollut arvaten suopea.⁷⁸ Kagitcibasi taas huomauttaa, että kollektivismin on tyypillistä, että jako meihin ja muihin on korostunut.⁷⁹ Tosin kylmässä sodassa tämä jako näkyi myös enemmän individualismia korostaneen lännen toiminnassa, jolloin piirteen liittäminen puhtaasti kollektivismin olisi liian mustavalkoista. Kuitenkin kun Štšerbakovin voimakasta reaktiota tarkastelee Andrewin ja Kagitcibasin kertoman valossa, sen ymmärtää. Plisetskaja tosin kuittasi edustajan toiminnan vain vainoharhaisuudeksi.⁸⁰

Tilanteen Yhdysvalloissa Plisetskajalle aiheutti puolestaan Nurejev. Plisetskaja nimittäin kertoi, miten he sattuiivat vuonna 1962 molemmat olemaan New Yorkissa ja miten tuolloin jo loikannut Nurejev oli lähettänyt hänelle hyvin menneestä esityksestä kimpun kukkia hänen hotellihuoneeseensa. Plisetskajan mukaan pian ”äärimmäisen terävän vainun” omannut KGB:n edustaja oli saapunut paikalle ja kysynyt Plisetskajalta miten tämä toimisi tilanteessa, jossa Nurejev yrittäisi ottaa häneen yhteyttä esimerkiksi ruusujen välityksellä. Plisetskaja ei kertonut teoksessaan, mitä tarkalleen oli tähän vastannut, mutta ilmaisi tulleen hyvin pelokkaaksi kysymyksen jälkeen.⁸¹

Myös Makarova kertoi kohtaamisestaan Nurejevin kanssa eräällä Lontoon kadulla vuonna 1970, muttei kuitenkaan ilmaissut pelkoa tilanteesta, samalla tavoin, kuin Plisetskaja.⁸² Hänen reaktiotaan ei myöskään kuvannut tarkemmin esimerkiksi Caute, joka teoksessaan (Makarovan itsensä tavoin) vain mainitsi kohtaamisen Nurejevin ja Makarovin välillä tapahtuneeksi.⁸³ Makarovin kerronnasta silti selviää, ettei hän saanut kutsua eräisiin juhliin

⁷⁷ Plisetskaja 2004, 169.

⁷⁸ Andrew 1991, 27.

⁷⁹ Kagitcibasi 1997, 16.

⁸⁰ Plisetskaja 2004, 170.

⁸¹ Plisetskaja 2004, 291.

⁸² Makarova 1980, 85.

⁸³ Caute 2003, 495.

tuona iltana, vain koska Lontoossa olleen Nurejevin oli huhuttu ilmestyvän paikalle myös.⁸⁴ Tästä tulkitseen, että hänen mahdollisuutensa vuorovaikutukseen Nurejevin kanssa oli pyritty estämään ainakin jollain tasolla. Cauten mukaan Nurejev pysyi pelkällä olemassaolollaan ”piikkinä Neuvostoliiton lihassa”: johtoeliitti halusi pyyhkiä hänet pois maan historiasta.⁸⁵ Tulkitseen, että tätä illuusiota pyrittiin pitämään yllä myös itäblokin ulkopuolisilla kiertueilla ja näin Nurejevillä oli vahva paikka ei-toivottujen vierailijoiden -listalla.

Muistellessaan aikaansa Kirovin baletissa usealla tanssiryhmän ulkomaankiertueella mukana ollut Makarova kertoi, että tuntui kuin hän olisi käynyt kaikkialla ja samalla ei yhtään missään.⁸⁶ Sitaatti kuvaa hyvin ulkomaankiertueilla tapahtunutta kontrollointia: omanelämäkerta teoksien mukaan tanssijan oli tarkoitus nähdä ja kokea kohdemaasta vain ne asiat, mitä esimerkiksi KGB:n edustajat halusivat. Siitä huolta pitivät erinäiset vapautta rajoittavat keinot, joita tanssijoihin kohdistettiin matkan aikana. Makarovin, Plisetskajan ja Nurejevin omaelämäkertoista selvisi, että näihin keinoihin sisältyi kommunismille ominainen kollektiivisuuden vaatiminen, jolla pyrittiin minimoimaan myös tanssijan vieraan maan vaikutuksille altistuminen. Niitä toteutettiin seuraamalla tanssijaa ja valvomalla sitä, keille he juttelivat ja ketkä he saivat tavata kiertueiden aikana.

2.2 Rajoiterikkomusten seuraamukset

Edellisessä alaluvussa tarkastelin, millaisia rajoitteita kolme omaelämäkerta kuvasivat tanssijoihin kohdistuneen ulkomaankiertueella ja miten niitä toteutettiin. Tässä alaluvussa tarkastelen, mitä Nurejevin, Plisetskajan ja Makarovin mukaan tapahtui, jos näitä rajoitteita rikkoi? Tarkastelen myös tanssijoiden tasavertaisuutta, eli sitä rangaistiinko kaikkia samalla tavalla, vai ilmenikö tässä heidän mukaansa poikkeavuuksia? Alaluvun tarkastelu ulottuu myös hieman baletin ulkomaankiertueiden yli tanssijoiden kokemuksiin kotimaassaan. Tämä johtuu siitä, että omaelämäkertojen kerronnasta oli havaittavissa, että osa kiertueella tapahtuneista rajoitteista, joita kohdistettiin tanssijoihin henkilökohtaisesti, juonsivat juurensa tapahtumiin ennen kiertuetta, tai vastaavasti kiertueilla tapahtui jotain, mikä johti toimiin vasta Neuvostoliittoon palaamisen jälkeen.

⁸⁴ Makarova 1980, 85.

⁸⁵ Cauter 2003, 493.

⁸⁶ Makarova 1980, 88.

Plisetskajan teoksesta ilmeni, että Intian taiteilijakiertueella, hänelle mainittiin monesti jonkun rajoitteen rikkomisesta. Milloin se johtui hänen irrottautumisestansa neuvostoryhmästä, milloin hän puhui vääräksi koetulle henkilölle vääräksi koetulla tavalla. Välillä näihin henkilöihin lukeutui intialaisia, mutta Plisetskajan mukaan niin sanotusti ”viimein pisara” oli hänen juttelemisensa Neuvostoliitosta karkotetun tai loikanneen naisen kanssa.⁸⁷ Plisetskaja kertoi, ettei osannut etukäteen arvata, mitkä olisivat taiteilijakiertueen seuraamukset hänen kohdallaan, mutta tilanne alkoi valkenemaan hänelle heidän palattuaan takaisin Neuvostoliittoon: hänet oli julistettu määrittelemättömän mittaiseen matkustuskieltoon.

Matkustuskielto rajoiterikkomusten rangaistuksena kuvaillaan myös esimerkiksi jo aiemmin tässä tutkielmassa mainitsemani Vysotskin laulussa. Sutisen mukaan laulun kertoja arvelee, ettei KGB edustajan merkintöjen vuoksi enää koskaan pääsee ”Roomaan, Pariisiin”. Merkinnät siis koskivat rikkeitä, joita kertoja oli matkalla edustajan kirjanpidon mukaan tehnyt.⁸⁸ Perustui laulu tositapahtumiin tai ei, ulkomaanmatkojen päättymiseen viittaaminen osoittaa, että sen kirjoittanut Vysostki tiesi käytännöstä jotain. Viulisti Viktoria Mullovasta elämäkerran kirjoittaneen Eva Maria Champanin teoksesta selviää myös mielenkiintoinen, hieman Plisetskajan tyylinen ihmiskohtalo, kun siinä kerrotaan säveltäjä-pianisti Mihail Bankin tarina. Bank sai matkustella esiintymässä itäblokin ulkopuolella kylmän sodan aikana, kunnes yllättäen näiden matkojen järjestäminen hänen kohdallaan loppui 1970-luvulla. Tarkkaa syytä ei Chapmanin mukaan kukaan tiedä: ehkä Bank oli tehnyt jotain, mikä oli kyseenalaistanut hänen maineeseensa esimerkiksi Neuvostoliiton johtoeliitin silmissä.⁸⁹ Vysotskin laulun ja erityisesti Bankin kohtalon perusteella huomaa, ettei Plisetskaja kuitenkaan ollut ainoa matkustuskieltoon asetettu.

Plisetskaja mukaan hänelle ei kuitenkaan kerrottu kiellosta suoraan, vaan joka kerta, kun Bolšoi-baletti oli lähdössä ulkomaille, matka peruttiin hänen kohdallaan yllättäen:

Toiset saivat matkustaa Hollantiin, Kreikkaan ja Kiinaan. Teema ilman muunnelmia alkoi jo etoa: ”Teidät on määrätty mukaan kiertueelle...” ja viime hetkellä tilalleni lähtikin toinen. Perustelut olivat entiset: ”Teatterin ohjelmisto on teidän varassanne, ensi kuussa saapuu korkeita vieraita, moskovalaiset haluavat nähdä teidät”.⁹⁰

⁸⁷ Plisetskaja 2004, 169.

⁸⁸ Sutinen 2020, 350.

⁸⁹ Chapman 2013, 107.

⁹⁰ Plisetskaja 2004, 177.

Plisetskajan sitaattista ilmeni, että hänelle annettiin toivoa kiertueelle pääsemisestä, mutta lopulta se vietiin. Myös Nurejev kertoi, ettei vuonna 1961 osannut riemuita Pariisiin lähdöstä ennen kuin kone jätti Neuvostoliiton ilmatilan, koska ulkomaille päästettyjä neuvostoliittolaisia oli hänen mukaansa haettu pois vielä lähtövalmiista koneistakin.⁹¹ Ellei lähtijästä selvinnyt jotain, mikä esti viranomaisen silmissä matkan viime hetkellä, vaikuttaisi Nurejevin kuvaama toiminta lähes psykologiselta peliltä, jossa matkalle pääsyä uskoteltiin viimeiseen asti, kunnes se sitten kuitenkin vietiin. Andrewin mukaan ainakin KGB oli organisaationa kunnostautunut tekniikoissa, joilla pyrittiin vaikuttamaan ihmiseen psyykkisesti.⁹² Hän ei kuitenkaan maininnut Nurejevin ja Plisetskajan kuvaamaa toimintaa teoksessaan, mutta on mielenkiintoista, jos niin sanotun turhan toivon antamisen -kaava joidenkin matkaan lähtijöiden kohdalla toistui. Näin kävi myös esimerkiksi Viktoria Mullovalle. Nimittäin Chapmanin mukaan viulistin ”korviin kantautui usein lupauksia ulkomaankiertueista”, mutta yhtä usein ne kuulema jäivät toteutumatta.⁹³

Plisetskaja kertoi, miten ennen Bolšoi-baletin kiertuetta Lontooseen vuonna 1956, teatterissa odotettiin malttamattomasti ja jännittyneinä uutisia siitä, ketkä tanssijoista valittaisiin matkalle mukaan.⁹⁴ Samoin hän oli hyvin ilahtunut päästyään mukaan Intian taiteilijakiertueelle vuonna 1954, ja myös Nurejev ilmaisi selkeästi innostuneisuutensa tullessaan valituksi Pariisiin vuonna 1961.⁹⁵ Heidän omaelämäkertoistaan on siis tulkittavissa, että balettiryhmien ulkomaankiertueet olivat odotettuja tapahtumia, jolloin niille pääsyn äkillinen peruuntuminen oli pettymys. Ulkomaankiertueet olivat odotettuja muun muassa ammattilaisessa mielessä, koska balettitanssijoilla oli mahdollisuus näyttää taitojaan uudelle yleisölle – ja ainakin media vaikutti olleen kiinnostunut: Kavanaghin mukaan esimerkiksi Nurejevin loistokkaasta esiintymisestä uutisoitiin laajastikin Pariisin paikallislehdissä.⁹⁶ Kiertueita odotettiin myös sen vuoksi, että ne ylipäättään olivat tanssijoiden mahdollisuus ulkomaanmatkailuun.

Nurejev kertoi pelänneensä Pariisin kiertueen jälkeen, että häntä odottaisi hyvin Plisetskajan tyylinen kohtalo, eli määrittelemättömän mittainen, jopa lopullinen panna ulkomaankiertueiden suhteen. Niin hänen omaelämäkerrastaan, kuin Kavanaghin teoksesta

⁹¹ Nurejev 1962, 87.

⁹² Andrew 1991, 19.

⁹³ Champan 2013, 107.

⁹⁴ Plisetskaja 2004, 84.

⁹⁵ Plisetskaja 2004, 165; Nurejev 1962, 87.

⁹⁶ Kavanagh 2007, 116.

selvisi, että Nurejev oli rikkonut hänelle asetettuja rajoitteita ainakin luomalla läheisiä suhteita ranskalaisiin ja osoittamalla silmiinpistävää kiinnostusta Pariisia kohtaan.⁹⁷ Caute kertoo, että eräs KGB:n korkea-arvoinen kapteeni oli se, joka ensimmäisenä ehdotti Nurejevin kohdalle rangaistukseksi hänen poistamistaan kiertueelta. Vaihtoehtojen punnitsemisen jälkeen tämä ehdotus päätettiin toteuttaa.⁹⁸ Päivänä, jolloin Kirovin tanssiryhmän oli tarkoitus jatkaa matkaansa Pariisista Lontooseen, Nurejev vedettiin sivuun muusta ryhmästä:

” Rudi, you won’t be coming with us now. You’ll join us on London couple of days”. At this my heart sank. He [Sergeyev] went on: “We’ve just received a wire from Moscow saying that you are to dance in Kremlin tomorrow. [---] Dance in the Kremlin indeed [---] I knew exactly where I stood and also what this immediate recall to Moscow would entail: no foreign travel ever again.”⁹⁹

Nurejev toi ilmi, ettei hänelle kerrottu totuutta Neuvostoliittoon palauttamisesta suoraan, hieman niin kuin totuutta ulkomaankiertueiden peruuntumisesta ei kerrottu myöskään Plisetskajalle. Nurejev osasi omien sanojensa mukaan kuitenkin päätellä syyn, ja samoin itseasiassa osasi myös Plisetskaja. Plisestakajan mukaan hänen ulkomaankiertuepannansa takana oli raportti, joka hänen käytöksestään kirjoitettiin Intian taiteilijakiertueelta ja jonka laatijaksi hän epäili häntä valvoneen KGB:n edustaja Stšerbakovin.¹⁰⁰ Epäselväksi jää, saiko Plisetskaja tällaisen raportin luettavaksi itsestään vai oliko kyseessä vain tieto, että sellainen oli kirjoitettu.

Syy, miksi Plisetskajalle tai Nurejeville ei kerrottu asioita suoraan johtui todennäköisesti toiveesta saada tanssijat pysymään rauhallisina, jolloin myös heidän kontrolloimisensa helpottuisi. Se, miten esimerkiksi Nurejev lopulta reagoi *Le Bourgetissa*, eli pakenemalla KGB:n edustajia ja pyytämällä poliittista turvapaikkaa ranskalaisilta poliiseilta, ei tietenkään ollut KGB:lle ihanteellinen tilanne millään muotoa. Tulkitsen, että se oli itseasiassa juuri se, mitä valehtelulla oli tarkoitus välttää. Tietenkin subjektiivisten omaelämäkertojen perusteella oli vaikea sanoa varmasti, kuka valehteli ja kuka ei, mutta esimerkiksi Andrewin mukaan manipulointi ja totuuden vääristeleminen eivät olleet KGB:lle vieraita toimintamalleja.¹⁰¹

Tulkitsen, että nykypsykologia käyttäisi tekniikasta, jota Plisetskaja ja Nurejev kuvailivat teoksissaan, termiä *gaslighting*.¹⁰² Erilaisia manipuloinnin tekniikoita tutkinut Andrew Spear

⁹⁷ Kavanagh 2007, 119; Nurejev 1962, 89.

⁹⁸ Caute 2007, 485.

⁹⁹ Nurejev 1963, 16.

¹⁰⁰ Plisetskaja 2004, 192.

¹⁰¹ Andrew 1991, 19.

¹⁰² *Gaslight*-termi alkoi yleistymään psykologian tieteellisissä artikkeleissa 1980-luvulla. Spear 2018, 1.

kuvaili tätä manipuloinnin muodoksi, jossa uhri kertoo oman näkemyksensä – joka saattaa myös lähennellä asioiden todellista laitaa – tekijälle, mutta tekijä kieltää sen automaattisesti sanomalla uhrin vain kuvittelevan. Tarkoituksena on saada uhri uskomaan tekijän kertomaan ”todellisuuteen” omien päätelmiensä sijaan.¹⁰³ Myös tämän kappaleen alussa mainitsemani auktoriteetin toive saada valehtelulla Nurejev ja Plisetskaja pysymään rauhallisina, on yksi *gaslight*-tekniikan tavoitteista. Nimittäin Spearin mukaan tekniikan idea ei ole vain uhrin kontrolloiminen, vaan myös se, että uhri on lopulta samaa mieltä tekijän kanssa siitä, miten tapahtumat menivät tai menisivät.¹⁰⁴

Pannansa aikana Plisetskaja kertoi saaneensa puhelun, jonka mukaan hänen passinsa ei ehtinyt valmiiksi ajoissa, jolloin tuolloin suunniteltu kiertue Ruotsiin peruttaisiin. Hän ei niellyt selitystä, vaan halusi kulttuuriministerin puheille kertoakseen ”pettureista, roistoista ja valehtelijoista”. Puheille pääseminen ei ollut helppoa, mutta kun se vihdoinkin tapahtui ja Plisetskajan kertoessa huolistaan ulkomaankiertueiden peruuntumisesta, kulttuuriministeri sanoi hänelle:

Pelkkää väärinymmärrystä Maija Mihailovna. Rauhoittukaahan, ei ole mitään syytä huoleen. Te olette ylpeyden aiheemme. Emme anna loukata teitä.¹⁰⁵

Kulttuuriministerin lausumat sanat ovat kuin malliesimerkki *gaslightingista*. Plisetskaja totesi muistelmissaan myös seuraavasti:

Sinä tuntematon lukijani, älä kuvittele, että puhun omiani tai että olen tullut vanhuudenhöperöksi. [---] elämämme oli matalamielistä, hirviömäistä sekasotkua. Minun on itsekkin vaikea uskoa tänä päivänä, että kaikki kertomani on todella tapahtunut.¹⁰⁶

Hän siis selvästi koki tarpeellisenä vakuuttaa lukijoille, etteivät tapahtuneet olleet hänen mielikuvituksensa tuote. Spearin mukaan *gaslight*-tekniikan seuraus on usein se, että uhrista tuntuu kuin menettäisi järkensä tekijän väaristellessä hänen kokemaansa todellisuutta jatkuvasti.¹⁰⁷ Plisetskaja oli silti omien sanojensa mukaan vakuuttunut, että hänen päätelmänsä ulkomaankiertueiden peruuntumisesta olivat totta.

Tulkitsen siis, että Plisetskajan ja Nurejevin kerronnasta ilmeni rajoiterikkomusten seurauksena joutuminen manipuloinnin ja vielä tarkemmin *gaslight*-tekniikan uhriksi. Siinä

¹⁰³ Spear 2018, 2.

¹⁰⁴ Spear 2018, 2.

¹⁰⁵ Plisetskaja 2004, 179.

¹⁰⁶ Plisetskaja 2004, 180.

¹⁰⁷ Spear 2018, 3.

heidän omille tulkinnoilleen tilanteista ei annettu sijaa, vaan sitä, minkä he kokivat totuudeksi ulkomaankiertueiden peruuntumisista, vääristeltiin. Toisaalta kaikille matkustuskieltoon joutuneille syitä ei välttämättä edes vääristely, vaan ne jätettiin yksinkertaisesti kertomatta. Näin kävi esimerkiksi juuri Bankille. Champanin mukaan, kun Mullova kysyi perusteluja sille, miksi hänelle läheinen Bank ei enää päässyt matkustamaan, ulkomaanministeriön vastaus oli ”siksi vain”.¹⁰⁸ Epäselväksi jää, saiko Bank koskaan itsekään tämän laajempia perusteluja matkustuskieltoonsa, mutta todennäköisesti ei, koska jos olisi saanut, olisi Bank luultavasti kertonut ne myös ystävälleen Mullovalle.

Sanoisin, että ensilukemalta voisi luulla Makarovin ja Nurejevin tarinoissa olleen eniten yhtäläisyyksiä, koska he loikkasivat, mikä taas oli jotain, mitä Plisetskaja ei tehnyt. Nurejevin ja Plisetskajan kerronnassa oli kuitenkin iso yhdistävä tekijä, jollaisesta Makarova ei omalla kohdallaan maininnut: he ilmaisivat molemmat olevansa niin Neuvostoliiton ulkoministeriön, KGB:n edustajien, sekä tanssiryhmien johtajien epäsuosiossa. Plisetskaja ja Nurejev kumpikin ilmaisi, että heitä kohdeltiin tämän vuoksi tiukemmin, kuin verrokkejaan. Syitä miettiessään Plisetskaja arveli yhdeksi niistä hänen vanhempansa. Hänen isänsä oli teloitettu ja äitinsä karkotettu Kazakstaniin Plisetskajan pikkuveljen kanssa Stalinin vainojen¹⁰⁹ yhteydessä. Hän kertoi muistelmissaan tiedostaneensa tämän ja kuvaili taustaansa ”epäsuotuisaksi”.¹¹⁰

Tosin Plisetskajan mainitsema epäsuotuisa tausta saattoi viitata myös siihen, että hänen perheensä oli juutalainen aikana, jolloin Neuvostoliitossa vaikutti monia antisemitistisiä kampanjoita. Shlapentokh, Shiraev ja Carroll huomauttavat, että vaikka Neuvostoliiton ihanteissa painotettiin eri etnisten ryhmien välistä tasa-arvoa, tämä ei näkynyt käytännössä.¹¹¹ Juutalaisten antisemitismin kyllästyttämä kohtelu oli yksi esimerkki siitä. Andrewin mukaan antisemitismi oli vaikuttanut myös esimerkiksi KGB:n asenteisiin. Hän sanoi:

KGB torjuu juutalaiset jyrkemmin, kuin mikään muu hallinnonhaara Neuvostoliitossa. [---] Eräät KGB:n virkailijat hellivät yhä edelleen [---] päähänpintymää sionismin salaliitoista¹¹² ja ”ideologisesta turmeluksesta”.¹¹³

¹⁰⁸ Chapman 2013, 107.

¹⁰⁹ Väkivaltainen tapahtumasarja Neuvostoliitossa vuosina 1936—1938.

¹¹⁰ Plisetskaja 2004, 170.

¹¹¹ Shlapentokh, Shiraev, Carroll 2008, 51.

¹¹² Sionismin salaliittoteorian mukaan juutalaiset pyrkisivät aina tavoittelemaan omaa hyötyään muiden kustannuksella.

¹¹³ Andrew 1991, 27.

Toki Andrewin käyttämä kieli on hieman värikästä, mutta sitaatista ilmenee organisaation antisemitistinen ajattelumalli. Nurejev taas oli taustaltaan tataari. Kansan vaiheisiin perehtyneen Brian Williamsin mukaan isolta osalta islaminuskoiset tataarit saivat – juutalaisten tavoin – osansa etnisestä sorrosta: esimerkiksi Stalinin aikana heitä karkotettiin omilta alueiltaan Krimin niemimaalta Siperiaan. Williamsin mukaan Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen päästiin käsiksi KGB:n dokumentteihin, joissa oli useita mainintoja tästä tataarien salaiseksi tarkoitettusta karkottamisprojektista.¹¹⁴

Tulkitsen, että samoin kuin antisemitistisyys vaikutti Plisetskajaan, saattoi tataarivihamielisyys vaikuttaa Nurejevin kohtelussa vielä Stalinin ajan jälkeen. Makarovin tarkka uskonuuntaus on epäselvä, mutta kumpaankaan näistä uskonhaaroista hän ei kuulunut. Koen, että juutalaisten ja tataarien kohtelu on myös esimerkki Isaiiah Berlinin esittelemän *positiivisen vapauden* puuttumisesta, jos heille ei antisemitismillä tai tataarivihamielisyyden vuoksi annettu samoja oikeuksia Neuvostoliitossa kuin esimerkiksi venäläistaustaisille itäslaaveille. Shlapentokh, Shiraev, Carroll nimittäin huomauttavat, että nämä itäslaavit nähtiin yhteiskunnallisissa kysymyksissä usein muiden etnisten ryhmien yläpuolella.¹¹⁵ Neuvostoliitossa ilmennyt etninen sorto on laaja aihe, jonka yksityiskohtiin en mene tutkielmassani, mutta tulkitsen sen yhtenä mahdollisena vaikutustekijänä Plisetskajan ja Nurejevin kuvailemassa tiukemmassa kohtelussa.

Erot Makarovin, sekä Plisetskajan ja Nurejevin kohtelemisessa saattoivat johtua myös heidän erilaisista temperamenteistaan, koska Plisetskaja ja Nurejev molemmat mainitsivat, että heidän omapäiset luonteensa aiheuttivat heille ongelmia. Plisetskaja esimerkiksi kertoi, miten ulkomaan kiertueilla valvominen ja rajoitteista muistutteleminen koettelivat hänen kärsivällisyyttään Intiassa:

Menetin muutaman kerran malttini. Pitäisikö minun kaksi kuukautta kuunnella moraaliopetusta? Jokaisen raivonpuuskani jälkeen henkilökohtainen vartijani [Štšerbakov] tuli entistä synkemmäksi ja kiukkuisemmaksi. Ymmärsin kyllä, että käyttäydyin typerästi. Joutuisin vielä hyvittämään kaiken. Mutta millä hinnalla, sitä en osannut aavistaa.¹¹⁶

Plisetskajan mainitsema ”hinta” oli tosiaan se kuuden vuoden mittainen ulkomaankiertuepanna. Nurejev puolestaan nimitti itseään Kirovin baletin ”mustaksi

¹¹⁴ Williams 2002, 5–6.

¹¹⁵ Shlapentokh, Shiraev, Carroll 2008, 51.

¹¹⁶ Plisetskaja 2004, 167

lampaaksi”.¹¹⁷ Hän myönsi muistelmissaan olleensa tietoinen, miten moni selkkaus niin opettajien, kuin hänen kollegoidensa kanssa, juontui pitkälti hänen impulsiivisuuteen taipuvaisesta luonteestaan.¹¹⁸ Verrattakoon, että Makarova toi muistelmissaan ilmi, miten oli hyvin miellyttämisen haluinen: hän ei koskaan vaatinut Kirovin baletin johtajilta mitään tai valittanut, vaan kertoi purensa hammasta yhteen ja mainitsi, että tämä käyttäytymismalli oli hänen keinonsa suojella itseään sortoa vastaan.¹¹⁹

Siten erot näiden kolmen tanssijan kokemassa kohtelussa saattoi tosiaan johtua heidän kuvaamistaan luonne-eroista ja siitä, miten erot heijastuivat heidän käytöksiinsä. Kacgibasin mukaan kollektivismin kuuluu vahva vaatimus hierarkiasta ja jokaisella yksilöllä on täten oma paikkansa ryhmässä.¹²⁰ Näen luonnollisena seuraamuksena sen, että hierarkiaa noudattava pääsee helpommalla, kuin vastaan laittavat. Tähän myös Plisetskajan, Nurejevin ja Makarovin kerronnat viittasivat. Plisetskaja mainitsi teoksessaan itseasiassa hyvin suoraan, miten hierarkiassa korkeampiosaisilla, kuten KGB:llä ja kulttuuriministeriöllä, oli usein tarve alistaa heikompiään. Ei vain ylipäätään hierarkiassa matalammalla olevia balettitanssijoita, vaan tässäkin ihmisryhmässä pahan pohjimmaisena olevia: maineeltaan syystä tai toisesta epäsuotuisaksi todettuja yksilöitä, joille itäblokin ulkopuolisille kiertueille pääseminen oli Plisetskajan mukaan jo valmiiksi haastavaa.¹²¹ Itseasiassa Sutisen mukaan neuvostokansalaisen hyvä maine oli usein matkalle pääsemistä voimakkaasti edesauttava tekijä ja heidän taustansa tarkistettiin KGB:n toimesta perusteellisesti.¹²² Uskon, että yksi mainetta ylläpitävistä tekijöistä oli juuri hierarkian noudattaminen.

Nurejev mainitsi omanelämäkerrassaan joutuneensa muutaman Kirovin baletin vaikutusvaltaisten henkilön epäilyjen kohteeksi, koska hän ei liittynyt Komsomoliin,¹²³ aikansa kommunistiseen nuorisjärjestöön, jonka tarkoituksena oli vahvistaa ideologialle ominaisia ajattelumalleja neuvostonuorisossa. Nurejev ilmaisi, että moni hänen Kirovin tanssijakollegoistaan kuului kyseiseen organisaatioon, mutta vältteli itse näiden henkilöiden seuraa. Hän kertoi päättäneensä olleen poliitikon sijasta tanssija.¹²⁴ Nurejevin päätös oli kontroversiaali jo sen vuoksi, että kommunistinen ajattelumalli vaikutti niin monessa

¹¹⁷ Nurejev 1963, 88.

¹¹⁸ Nurejev 1963, 46.

¹¹⁹ Makarova 1980, 80.

¹²⁰ Kagitcibasi 1997, 16.

¹²¹ Plisetskaja 2004, 170.

¹²² Sutinen 2020,

¹²³ Nurejev 1963, 80–81.

¹²⁴ Nurejev 1963, 81.

balettiesityksessä, niin kuin kylmän sodan aikaisen neuvostobaletin piirteitä tarkastellut Grace Martin huomautti.¹²⁵ Siten sen voisi kuvitella haasteelliseksi, miltei mahdottomaksi olla osa balettia maassa, joka käytti lajia niin sisä- kuin ulkopoliittisissa agendoissa ilman, että tanssija sotkeutuisi agendoihin millään tavalla.

Nurejev joka tapauksessa julisti muistelmissaan joutuneensa todellisen vihakampanjan kohteeksi Kirovin baletissa. Hän tuli lopputulokseen, että tämä kampanja huipentui hänen lähettämiseensä takaisin Neuvostoliittoon kesken Kirovin ulkomaan kiertueen vuonna 1961:

This I knew was the final coup of a three-year campaign against me. I had seen it coming all too clearly.¹²⁶

Nurejevin mukaan rangaistus ei siis ollut seuraus pelkästään Pariisissa tapahtuneista asioista, vaan oikeastaan pelkkä jäävuoren huippu kaikelle, mitä Kirovin baletissa oli tapahtunut aina siitä asti, kun hän oli saapunut sinne ensimmäisen kerran vuonna 1957.

Tulkitsen Nurejevin ja Plisetskajan teoksien perusteella ulkomaankiertueilla tapahtuneiden rajoiterikkomusten aiheuttaneen kaksi asiaa: ensin suullisen huomautuksen tanssijalle esimerkiksi tanssiryhmän johtajien toimesta ja, jos se ei auttanut, ulkomaankiertueiden peruuntumisen. Tulkitsen heidän myös tuoneen ilmi, että yksi rajoiterikkomusten seuraamuksista oli ajautuminen todellisuutta vääristelevän manipuloinnin kohteeksi, koska heidän kertomansa mukaan etenkin KGB valehteli heille syistä, miksi heidän ulkomaankiertueensa keskeytettiin (Nurejev) tai peruttiin (Plisetskaja). Molemmat kertoivat myös, että rajoiterikkomusten seuraamukset olivat heidän kohdallaan erityisen ankaria, mikä on jotain, mitä Makarova ei tuonut ilmi muistelmissaan. Heidän kerronnastaan oli tulkittavissa, että syinä tähän olivat Plisetskajan ja Nurejevin taustat, mutta myös luonteen piirteet, jotka erosivat Makarovasta.

¹²⁵ Martin 2019, 1.

¹²⁶ Nurejev 1963, 16–17.

3 Vapauden kaipuun kuvaaminen omaelämänkerroissa

3.1 Loikkaamisilmiö: Valinta lähtemisestä tai jäämisestä

Niin, tiedättehän taiteilijat, ilman KGB:n valppautta he olisivat kaikki karanneet länteen.¹²⁷

Näin totesi Plisetskaja teokselleen ominaiseen sarkastiseen sävyyn, kun muisteli KGB:n toimintaa Intian taiteilijakiertueella vuonna 1954. ”Karkaamisella” hän tarkoitti tietysti loikkaamista. Neuvostobaletin ulkomaankiertueet ja loikkaamisilmiö linkittyvät toisiinsa ihan jo siten, että Nurejevin ja Makarovin lisäksi myös muut tunnetut neuvostobalettiansijat, kuten esimerkiksi Kirovin baletin Mihail Baryšnikov ja Bolšoi-baletin Aleksandr Godunov loikkasivat nimenomaan itäblokin ulkopuolelle sijoittuneiden balettikiertueiden yhteydessä.¹²⁸ Sanoisin, että tässä on siis jonkinlainen kaava paikannettavissa.

Nurejev loikkasi vuonna 1961 Pariisissa ja Makarova vuonna 1970 Lontoossa. Alaluvussa tarkastelen, mitä syitä heidän kerronnassaan on havaittavissa loikkaamispäätöksille? Tässä alaluvussa Plisetskajan teos on vertailun kohde, koska vaikka hän mielenkiintoisesti arvosteli teoksessaan niin Neuvostoliiton kulttuuriministeriöitä, kuin KGB:tä Nurejevia ja Makarovaa kovasanaisemmin, hän ei loikannut. Plisetskajan mukaan hänen syitään palata kiertueilta tiedusteltiin usein haastatteluissa vuoden 1991 jälkeen.¹²⁹ Myös esimerkiksi Caute kutsui teoksessaan kuin ohimennen Plisetskajaa loikkaajaksi, joka ei koskaan loikannut.¹³⁰ Plisetskaja ja loikkaaminen siis liitettiin yhteen, mutta mikä sai hänet jäämään Neuvostoliittoon?

Ennen omaelämäkerran esimerkkeihin siirtymistä tarkastlen hieman kylmän sodan aikaista loikkaamisilmiötä yleisesti. Alkuun mainittakoon, että loikkaamisia tapahtui molempiin suuntiin, eli myös Neuvostoliittoon loikattiin esimerkiksi Yhdysvalloista,¹³¹ mutta rajauksellisista syistä tarkasteluni koskee tässä vain ”rautaesiripusta” lännen suuntaan loikanneita. Mitään tarkkaa lukua näistä henkilöistä on vaikea kuitenkaan antaa, koska esimerkiksi Berliinin muurin yli Itä-Saksasta Länsi-Saksaan on arvioitu loikanneen joitain tuhansia ihmisiä. Se on kuitenkin huomioitava, että loikanneet eivät olleet esimerkiksi vain

¹²⁷ Plisetskaja 2004, 170.

¹²⁸ Baryšnikov loikkasi vuonna 1974 Kanadan Torontossa Kirovin baletin ulkomaankiertueella ja Godunov puolestaan vuonna 1978 New Yorkissa Bolšoi-baletin ulkomaankiertueen yhteydessä.

¹²⁹ Plisetskaja 2004,

¹³⁰ Caute 2007, 505.

¹³¹ Miller 2016, 39.

tunnettuja henkilöitä, vaan erilaisia ihmisiä loikkasi eri syistä erilaisissa elämäntilanteissa ja erilaisilla tavoilla. Ulkomaanmatkoilla loikkaaminen oli siis vain yksi tapa.

Itseisassa kylmän sodan aikana vaikuttanut ihmisoikeusaktivisti Vladimir Bukovski kertoi Chapmanin teoksessa, miten neuvostoliittolaiset yrittivät paeta maasta monin eri tavoin:

Kumiveneillä, keinotekoisilla helikoptereilla, purjelentokoneilla, jalkaisin tai piiloutuneena laivojen ruumaan tai junavaunujen alle.¹³²

Sitaatin perusteella tulkitsen, että se, miten yksilö vietiin ulkomaille, jossa heidän oli sitten mahdollista anoa poliittista turvapaikkaa maan viranomaisilta, olleen jopa etuoikeutettu tapa loikata. Esimerkiksi Viktoria Mullova matkusti Suomeen junavaunussa ja Nurejev sekä Makarova taas Ranskaan ja Lontooseen lentokoneiden kyydissä. Tietenkään heitä ei viety kyseisiin maihin varta vasten loikkaamaan, mutta, jos vertailen tapoja päästä itäblokin ulkopuolelle, sanon, että esimerkiksi junavaunussa istuminen kuulostaa mukavammalle, kuin vaunun alla roikkuminen, niin kuin Bukovski kertoi joidenkin loikkaamisen valinneiden joutuneen tekemään.

Silti tunnettujen henkilöiden loikkaamiset ylitti uutiskynnyksen helpommin ja heistä on myös julkaistu erilaisia teoksia, joissa he avaavat näitä kokemuksiaan. Siten heistä löytyy yksityiskohtaista tietoa muista loikanneista runsaammin. Siksi tässä tutkielmassa käyttämäni erimerkit ovat nimenomaan tunnettujen neuvostoliittolaisten tarinoita. Caute muistuttaa, että koska heidän loikkaamisensa päätyivät helposti länsimedian uutislehtien kansiin, olivat ne Neuvostoliiton johtoeliitille erityisen vahingollisia.¹³³ Myös esimerkiksi Chapman tuo esiin, miten epäsuotuisalta se näytti Neuvostoliiton imagolle, kun maan lahjakkaat taiteilijat, urheilijat ja tieteen tekijät valitsivat mieluummin elää toisaalla.¹³⁴ Tosiaan, jos kerran kommunistisen valtio oli parempi elää, kuin kapitalistinen, miksi kukaan olisi lähtenyt vain jäädäkseen kapitalistiseen.

Loikanneiden henkilöitä koskeva data on kaikin puolin epäselvä, mutta yksi mielenkiintoinen lähde on kirjailija Vladislav Krasnovin teos vuodelta 1986. Tokikaan tuolloin julkaistuna se ei kata kylmän sodan viimeisiä vuosia, mutta toisaalta teos sopii tutkielmani aikarajaukseen. Neuvostoliittolainen Krasnov loikkasi itse Ruotsissa vuonna 1962. Sen jälkeen hän kokosi erilaisten lähteiden, kuten vuotaneiden KGB:n asiakirjojen avulla niin sanotun KGB:n *most*

¹³² Chapman 2013, 122.

¹³³ Caute 2003, 28.

¹³⁴ Chapman 2013, 121.

wanted-listan. Krasnovin mukaan lista sisälsi henkilöitä, jotka organisaatio luokitteli muun muassa ”ulkomaalaisiksi agenteiksi”, ”isänmaanpettureiksi” ja ”anti-kommunistiteiksi”. Lista kattaa vuodet 1945—1969. Siinä on tuhansia nimiä. Heistä itäblokiasta loikanneita henkilöitä oli Krasnovin mukaan 470 kappaletta. Krasnov kuitenkin painottaa, ettei kyseiseen lukuun sisältyneet esimerkiksi ihmiset, jotka loikkasivat, mutta palasivat syystä tai toisesta takaisin Neuvostoliittoon. Osa heistä palasi vapaaehtoisesti ja osa taas pakotettuna, jos heidät esimerkiksi käännytettiin pois maasta, johon he olivat loikanneet. Krasnovin mukaan luku 470 ei ole täydellinen myöskään siitä yksinkertaisesta syystä, että oli ihmisiä, jotka onnistuivat loikkaamaan ilman, että KGB sitä koskaan huomasi.¹³⁵

Nämä 470 ihmistä on kategorisoitu prosenttein Krasnovin teoksessa. Yksi näistä kategorioista ilmentää loikanneen henkilön ammattia. Tilastosta selviää, että suurin osa loikanneista, eli 16,5 prosenttia oli itseasiassa viljelijöitä ja seuraavaksi suurin ryhmä olivat merimiehet 14,9 prosentilla.¹³⁶ Taiteilijoita – joihin tanssijat lasketaan – oli 20 kappaletta, eli 4,8 prosenttia. Nurejev lukeutui heihin.¹³⁷ Luonnollisesti vuonna 1970 loikannut Makarova ei ollut tämän listan tilastoissa. On silti hyvä huomioda, että vaikka alaluvussa kerron Nurejevin ja Makarovan lisäksi muiden taiteilijoiden loikkaamiskokemuksista, he eivät siis olleet prosentuaalisesti yleisin ammattiryhmä loikanneiden keskuudessa. Toki Krasnovin esittelemiin lukuihin sisältyvät ne kriittiset huomiot, jotka hän itsekin jo totesi, eli esimerkiksi juuri se, ettei luku 470 kattanut kaikkia Neuvostoliitosta loikanneita. On myös otettava huomioon, että lista on koottu vuosilta 1945—1969, jolloin sen kattavuus rajoittuu vain kyseisiin vuosiin, mutta pidän sen kertomia lukuja suuntaa antavina.

Kun tarkastelen loikkaamiseen mahdollisesti johtaneita syitä tutkimistani omaelämäkertoista, esimerkiksi lännen viehättävänä kokeminen ilmeni niin Nurejevin kuin Makarovan teoksista. Nurejev kuvaili vuonna 1961 Pariisia kaikeksi, mistä oli unelmoinut ja kuvaili pariisilaisten ihmisten erottuvan edukseen, jos heitä vertasi neuvostoliittolaisiin ”harmaisiin” ihmismassoihin. Toisaalta Nurejev totesi pariisilaisissa olleen myös hieman moraalista rappiollisuutta ja olemisen tarpeettomuutta.¹³⁸ Ilmeisesti lännen individualistisempi elämäntyyli pisti silmään kollektivismiin nojaavassa yhteiskunnassa kasvaneelle Nurejeville.

¹³⁵ Krasnov 1965, 55–56.

¹³⁶ Ehkä viljelijät loikkasivat, koska olivat tyytymättömiä kotimaansa *kolhooseihin*, eli yhteistoiminta maataloihin, joiden tuottoa valtio valvoi (Britannica: *Kolkhoz*. <https://www.britannica.com/topic/kolkhoz>). Merimiehet taas olivat runsaasti edustettuna luultavasti siksi, että he pääsivät ammattinsa puolesta helposti Neuvostoliiton ulkopuolelle, mikä edesauttoi loikkaamista.

¹³⁷ Krasnov 1986, 71.

¹³⁸ Nurejev 1963, 89.

Elinympäristönsä tuotteena Nurejeviin saattoi olla iskostunut osa neuvostoliittolaismedian ”moraaliton länsi” propagandaa. Nimittäin Scott Andrew Miller kertoi kylmän sodan loikkauksia käsittelevässä opinnäytetyössään, että neuvostoliittolainen media veti usein esiin nimenomaan moraalikortin, kun paheksui länttä.¹³⁹ Silti Nurejev korosti kiinnostustaan Eurooppaa kohtaan ja se, että Nurejev koki lännen enimmäkseen positiivisena, oli vahvasti luettavissa hänen omaelämäkerrastaan.¹⁴⁰

Makarova taas kertoi, että ihastui ulkomaankiertueidensa aikana erityisesti Lontooseen ja miten siellä lännen vieraus unohtui erityisesti hänen kolmannella kerrallaan kaupungissa vuonna 1970, joka oli siis silloin, kun hän loikkasi. Makarovin mukaan tuolloin jonkin oli eri tavalla, kuin aiemmin: Lontoo tuntui kaikessa erikoisuudessaan hänelle tutulta. Hän jopa kuvailee kaupungissa oloaan hieman satumaisesti verraten itseään Tuhkimoon, jolle Neuvostoliittoon palaaminen tuntui kuin keskiyöltä taian rautessa.¹⁴¹ Makarovan ja Nurejevin kerronnan perusteella on tulkittavissa, että kiinnostus ja viehtyminen länttä kohtaan olivat yksi syy, miksi ajatus sinne jäämisestä heräsi heidän mielissään.

Tämän viehtymyksen aiheutti lännessä nähty elämäntyyli, mutta toisaalta myös Nurejeville ja Makarovalle sinne muodostuneet läheiset ihmissuhteet. Nurejev esimerkiksi onnistui rakentamaan läheisiä suhteita Pariisissa tapaamiinsa ihmisiin. Yksi heistä oli jo aiemmin tutkielmassani mainittu chileläistäustainen Clara Saint. Kavanaghin teoksesta ilmenee kuitenkin, ettei Saint ollut KGB:n ensisijainen mielenkiinnon kohde, vaan he olivat eniten kiinnostuneita Nurejevin läheisistä väleistä balettianssija Pierre LaCotteen. Kavanaghin mukaan KGB:n kokoamasta Nurejev-kansioista selvisi agenttien ajatelleen LaCottea siksi, joka oli suostutellut Nurejevia jäämään Ranskaan. Kavanaghin teosta varten haastattelun antanut LaCotte kuitenkin kielsi tämän sanomalla, ettei loikkaaminen koskaan noussut esiin hänen ja Nurejevin välisissä keskusteluissa.¹⁴²

LaCotte tutustui Nurejeviin samoihin aikoihin, kuin Saint ja oli yksi niistä, jotka olivat *Le Bourgetin* lentokentällä auttamassa häntä loikkaamisessa.¹⁴³ Huomiona on, että Nurejev ei itse mainitse LaCottea nimeltä kertaakaan omaelämäkerrassaan. Hän mainitsi muut heidän kanssaan samassa seurueessa liikkuneet, kuten Saintin ja balettianssija, -opettaja Claire

¹³⁹ Miller 2016, 21.

¹⁴⁰ Nurejev 1963, 87.

¹⁴¹ Makarova 1980, 85.

¹⁴² Kavanagh 2007, 120.

¹⁴³ Kavanagh 2007, 132.

Motten, mutta ainoa millä hän olisi saattanut viitata LaCotten, oli maininta ”eräänä ystävänä Pariisista”.¹⁴⁴ Tämä oli yksi eroavaisuus Kavanaghin teoksen ja Nurejevin muistelmien välillä. Kavanaghin teoksesta saa silti käsityksen, että he olivat olleet hyvin läheisiä. Jopa ilmeisesti siinä määrin, että KGB:n edustajat olivat raporttiinsa kirjanneet LaCotten painavaksi syyksi sille, miksi Nurejev loikkasi.

Jos KGB:n mukaan Nurejevin loikkaamisen syynä oli LaCotte, ranskalaisen keltaisen lehdistön mukaan se oli Saint. Kavanaghin teoksesta selvisi, että Saint julistettiin loikkauksen jälkeisenä päivänä ”kylmän sodan sankarittareksi” ja samalla Nurejevin suhteesta Saintiin maalattiin lukijoille *Romeon ja Julian* -tyylinen rakkaustarina.¹⁴⁵ Narratiivi saatettiin liittää tilanteeseen esimerkiksi sen vuoksi, että kyseinen William Shakespearen näytelmä on ollut 1930-luvulta lähtien suosittu klassisen baletin esitys. Todennäköisesti tällaista kohtalokasta rakkaustarinaa jäljittelevät kertomukset myös vetosivat lukijoihin.

Vertailun vuoksi mainittakoon, että Plisetskaja mainitsi muistelmissaan neuvostopropagandan kuvanneen loikkareita ”sellaisina helvetin sikiöinä”, että Neuvostoliiton kansalaiset eivät uskaltaneet sanoa edes Nurejevin nimeä ääneen.¹⁴⁶ Miller kertoo, miten rautaesiripun molemmilla puolilla käytettiin loikkaneita henkilöitä häpeilemättä propagandavälineinä: vastapuolten medioissa heidät maalattiin joko rohkeina sankareita tai alimpina pettureita, riippuen tietysti siitä, kumpaan suuntaan henkilö oli loikkannut.¹⁴⁷ Tulkitsen, että näin kävi Nurejeville. Lännen mediapropagandassa hänet esitettiin traagisena hahmona, jonka itä yritti viedä pois rakkaansa luota ja idässä taas täysin kunniattomana. Nurejev puhui Saintista omanelämäkerrassaan vain ystävänä, mutta oli silti hyvin pahoillaan siitä, että hänen vuorovaikutustaan Saintin kanssa pyrittiin rajoittamaan.¹⁴⁸ Saint myös auttoi Nurejevia loikkaamaan *Le Bourgetissa*, joten se, että ihmissuhde oli merkittävä heille molemmille, on tulkittavissa.

Nurejevin ihmissuhteita ja myös seksuaalisuutta on pohdittu häntä kuvaavissa elämäkertoissa. Esimerkiksi Kavanagh mainitsee, että Nurejev loi romanttisia suhteita niin naisiin kuin miehiin elämänsä aikana.¹⁴⁹ Jos Nurejevin seksuaalisuutta pohtii alaluvun loikkaamispäätöskontekstissa, on hyvä huomioida, että Sutisen mukaan joitain

¹⁴⁴ Nurejev 1963, 16.

¹⁴⁵ Kavanagh 2007, 142.

¹⁴⁶ Plisetskaja 2003, 291.

¹⁴⁷ Miller 2016, 1.

¹⁴⁸ Nurejev 1963, 93

¹⁴⁹ Kavanagh 2007,

neuvostoliittolaisia matkailijoita kiehtoi lännen vapaampi seksuaalinen ilmapiiri, josta he olivat saaneet kuulla neuvostolehdistön propagandaa levittävissä uutisissa.¹⁵⁰ Aiemmin mainitsemaani Millerin pohdintaa lainaten tämän propagandan tarkoitus oli maalata lännestä moraaliton kuva.¹⁵¹ Jos tosin Sutista uskoo, kääntyi ”moraaliton” sitten kuitenkin mielenkiintoiseksi osan länteen matkustaneiden neuvostoliittolaisten silmissä.¹⁵²

Koska Nurejevin elämään kuului muutkin kuin heterosuhteet, saattoi neuvostomedian kuvaama lännen vapaampi tai ”moraalittomampi” seksuaalinen ilmapiiri toimia myös yhtenä syynä sille, miksi Nurejev valitsi loikata. Silti, Nurejev ei avaa seksuaalisuuttaan omaelämäkerrassaan. On hyvä muistaa, että samoin kuin Neuvostoliitossa, myös Euroopassa ja Yhdysvalloissa homoseksuaalisuus luokiteltiin 1960-luvulla mielenterveydenhäiriöksi ja/tai rikokseksi.¹⁵³ Tällöin Nurejevin vuonna 1961 julkaistun teoksen hiljaisuus hänen seksuaalisen suuntautumisen ympärillä on ymmärrettävää, mutta se on silti saattanut mahdollisesti vaikuttaa hänen päätökseensä ikään kuin ”pinnan alla”.

Mitä taas Makarovin ihmissuhteisiin tulee, hän kertoi viettäneensä kaiken saamansa vapaa-ajan lontoolaisten ystäviensä seurassa vuonna 1970 ja kertoi, miten koki heidät mielenkiintoisempina, kuin neuvostoliittolaiset tanssijakollegansa Kirovin baletista. Hän myös mainitsi unohtaneensa liikkumisen rajoitukset ja vain nauttineessa ajastaan lontoolaisten seurassa jopa niin, että heillä ilmeisesti oli merkittävä rooli Makarovin loikkaamiseen. Makarova nimittäin kertoi, ettei ollut edes ajatellut jäävänsä Lontooseen – ei ainakaan ”oikeasti” – kunnes eräs hänen ystävättäristään otti asian esille:

Her words [were] so convincing, I did not rebel. The thought flashed through my brain: “what if...”

Makarova ei siis itsensä mukaan kapinoinut naisen ehdotusta vastaan. Hänen kerronnastaan ilmeni, että ystävien vakuuttelulla oli paljon merkitystä hänen jäämiseensä ja tästä tulkitsen, että läheisillä ihmissuhteilla oli iso rooli siinä, miksi hän loikkasi. Cauter huomauttaa teoksessaan, että Makarovalla olisi ollut vuonna 1966 parempi mahdollisuus loikkaamiseen, koska Makarova oli matkustanut tuolloin Lontooseen ilman Kirovin balettiryhmää.¹⁵⁴

Tosiaan, silloinhan ballerinan ympärillä olisi ollut vähemmän valvovia silmäpareja, mitä

¹⁵⁰ Sutinen 2020, 342.

¹⁵¹ Miller 2016, 21.

¹⁵² Sutinen 2020, 342.

¹⁵³ Kunzel 2017, 315.

¹⁵⁴ Cauter 2007, 495.

vuonna 1970. Makarova myös kertoi tiedostaneensa tämän itse, eikä osannut täysin selittää, miksi valitsi loikata juuri vuonna 1970. Hän vain kertoi asioiden olevan erilaisia nyt, mutta ei itsensä mukaan ollut ajatellut loikkaamista realistisesti, ennen tätä ystäviensä kanssa käytyä keskustelua, jota hän muistelmissaan nimitti ”kohtalon oikuksi”.¹⁵⁵

Plisetskajan perustellessa, miksi ei loikkanut, hän mainitsi ensimmäisenä aviomiehensä Rodin Štšedrinin.¹⁵⁶ Štšedrin on venäläinen muusikko ja säveltäjä, jonka kanssa Plisetskaja oli avioitunut vuonna 1958, eli vain vuotta aiemmin, kun ballerinan ulkomaankiertuepanna päättyi. Plisetskajan omaelämäkerrasta ilmeni, että Štšedrin oli hänelle hyvin rakas.¹⁵⁷ Pari olikin yhdessä aina Plisetskajan kuolemaan saakka vuonna 2015. Plisetskaja mainitsi Štšedrinin lisäksi myös muut perheen jäsenensä Neuvostoliitossa ja pelkäsi heidän joutuvan vastaamaan Plisetskajan loikkaamisesta.¹⁵⁸ Itseasiassa Krasnov tarkastelee teoksessaan Yhdysvaltojen ulkoministeriön haastatteluista, joita teetettiin loikanneille henkilöille 1950- ja 1960-luvuilla. Henkilöiden tarkka määrä jää epäselväksi, mutta Krasnovin mukaan suurin osa heistä oli ammatiltaan entisiä neuvostoliittolaisia upseereja. Krasnov kertoo haastatteluista ilmenneen, miten yksi ensisijaisista syistä loikkaamispäätöksen monimutkaisuudelle, oli huoli siitä, mitä kävisi upseerien läheisille, jotka jäivät Neuvostoliittoon.¹⁵⁹ Plisetskajan huoli hänen läheisistään vaikuttaa siis tyypilliseltä.

Huoli siitä, mitä tapahtuisi Neuvostoliittoon jääville läheisille, painoi Chapmanin mukaan myös Mullova. Champan kertoo, että vaikka Mullova loikkasi kiertueella Helsingissä vuonna 1983, päätös ei ollut viulistille yksiselitteinen. Mullova tiesi, että KGB jäljittäisi hänen perheensä ja he saisivat kärsiä Mullovan loikkaamisesta tavalla tai toisella, kuten esimerkiksi uramahdollisuuksiensa ja maineensa menettämällä. KGB itseasiassa etsi myös Nurejevin perheen käsiinsä. Kavanaghin mukaan Nurejevin armeijassa työskennellyt isä oli raivoissaan ja häpeissään poikansa loikkaamisesta, jopa siinä määrin, että kun KGB:n edustajat käskivät Nurejevin vanhempia kieltämään poikansa julkisesti, olisi hän ollut valmis tekemään niin. Nurejevin äiti, Ferida ei tähän kuitenkaan koskaan suostunut.¹⁶⁰

Omaelämäkerrassaan Plisetskaja mainitsi myös pelon syyksi, miksi valitsi palata kiertueilta takaisin Neuvostoliittoon. Pelko ei rajoittunut vain huoleen hänen sukulaistensa kohtaloista,

¹⁵⁵ Makarova 1980, 88–89.

¹⁵⁶ Plisetskaja 2004, 290.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Krasnov 1986, 44.

¹⁶⁰ Kavanagh 2007, 159.

vaan se liittyi loikkaamiseen ylipäättään: mitä hänelle tapahtuisi, jos loikkaamisyritys epäonnistui ja millaista olisi elämä Neuvostoliitossa sen jälkeen.¹⁶¹ Myös esimerkiksi Krasnovin teoksen tarkastelemista neuvostoupseereista suurin osa kertoi pelon pidätelleen heitä, kun he olivat miettineet loikkaamisen vaihtoehtoa. Plisetskajan tavoin, he mainitsivat pelon siitä, mitä tapahtuisi silloin, jos he jäisivät kiinni kesken loikkaamisyrityksen.¹⁶² Chapman kertoo samaisen ajatuksen käyneen myös Mullovan mielessä, ja kuvailee Neuvostoliittoon palautettujen henkilöiden kohtaloa karuksi: heidät suljettiin psykiatriisiin sairaaloihin, joissa ”hoitomuotona” oli vain kommunististen propagandan näyttäminen, niille eivät sairaaloihin suljetut enää kyseenalaistaisi ideologian oppeja, saattikka kuvittelisi loikkaamista. Chapman kutsuu tätä teoksessaan ”aivopesuksi”.¹⁶³ Jos edellä mainitut seikat ottaa huomioon, Plisetskajan ja muiden loikkaamista pohtineiden pelon ymmärtää. Heidän kertomastaan saa nimittäin sen vaikutelman, että he ainakin jollain tasolla tiesivät, mitä loikkaamisessa epäonnistuneille yksilöille tapahtui.

Plisetskajan ja Nurejevin teoksista nousi esiin myös se, miten tärkeäksi heistä molemmat kokivat ulkomaille pääsemisen.¹⁶⁴ Kun Plisetskaja oli ymmärtänyt olevansa kiertuepannassa, hän kuvaili pitkän prosessin ja kirjeiden vaihdon, sekä puhelut Neuvostoliiton kulttuuriministeriöön ja KGB:lle toiveenaan pystyä perumaan päätös matkustuskiellosta. Kun kuuden vuoden ponnistelut vihdoinkin palkittiin kiertueella Yhdysvaltoihin vuonna 1959, hän mainitsi tämän yhdeksi syyksi sille, miksei hän loikannut. Hän uskoi, että pannan loputtua, hänen elämänsä helpottuisi hieman.¹⁶⁵ Nurejevin kohdalla puolestaan pelko siitä, että ulkomaankiertueet loppuisivat Neuvostoliittoon palauttamisen myötä, olivat hänen mukaansa painava syy loikkaamiselle.¹⁶⁶ Plisetskaja mielenkiintoisesti arvelikin teoksessaan, miten olisi Nurejevin tilanteessa luultavasti toiminut samoin, eli loikannut, ja vieläpä huutanut ”täyttä kurkkua” sen tehdessään.¹⁶⁷ Hän tiedosti myös oman asemansa Bolšoi-baletissa, jonka *prima ballerinaksi* hän oli noussut vuoteen 1959 mennessä.¹⁶⁸ Plisetskaja mainitsi, että kyseinen

¹⁶¹ Plisetskaja 2004, 290.

¹⁶² Krasnov 1986, 50.

¹⁶³ Chapman 2013, 123.

¹⁶⁴ Plisetskaja 2004, 165; Nurejev 1963, 87.

¹⁶⁵ Plisetskaja 2004, 290.

¹⁶⁶ Nurejev 1963, 16.

¹⁶⁷ Plisetskaja 2004, 290.

¹⁶⁸ Britannica Academic: Maya Plisetskaya. <https://academic-eb-com.ezproxy.utu.fi/levels/collegiate/article/Maya-Plisetskaya/60428>.

titteli pidätteli häntä ja hän mietti, jos kaikilla loikanneilla balettianssijoilla olisi ollut samanlainen ”kadehdittava” päätanssijan¹⁶⁹ asema, olisivatko hekään lähteneet.¹⁷⁰

Se on hyvä kysymys, koska Nurejev ilmaisi teoksessaan, että Neuvostoliittoon palauttaminen ei vain tuhoaisi hänen mahdollisuuttaan kansainväliseen uraan, vaan balettiuraan ylipäättään.¹⁷¹ Myös Makarova kertoi, miten hänestä vuonna 1970 tuntui, ettei hänen uransa edennyt Neuvostoliitossa minnekään. Hän oli pian ”jo” 30-vuotias, eikä hän kokenut saavuttaneensa niitä asioita, joita kyseiseen ikään mennessä olisi halunnut.¹⁷² Vertailun vuoksi mainittakoon, että Plisetskaja kertoi tunteneensa 1950 ja -60-lukujen vaihteessa uransa olevan vasta alussa.¹⁷³ Noihin aikoihin hän oli suurin piirtein saman ikäinen, kuin Makarova vuonna 1970. Makarovalle siis kyseisessä iässä urakehitys tuntui pysähtyneen paikoilleen, kun taas Plisetskaja koki oman uransa vasta alkaneen.

Uran etenemismahdollisuudet eivät olisi olleet mitenkään erikoinen syy loikkaamiselle, jos Martinia on uskominen. Hänen mukaansa taiteellisen vapauden tavoittelemisen oli itseasiassa loikanneiden balettianssijoiden keskuudessa hyvin yleinen toive. Martinin mukaan, koska Neuvostoliitto muokkasi taidetta ja siten myös balettia vastaamaan kommunistisia ihanteita, se antoi hyvin vähän tilaa yksilön taiteellisuuden ja luovuuden ilmentämiselle.

Yhdysvaltalaisessa balettikulttuurissa tällaista ei Martinin mukaan taas ilmennyt yhtä voimakkaasti, vaan tanssijoita päinvastoin kannustettiin luovuuteen ja löytämään klassisen baletin sääntöjen lomasta itselleen ominainen tyyli liikkua.¹⁷⁴ Toisien sanoen Martinin mukaan tanssijoita kehoitettiin lännessä korostamaan omaa individualistisuuttaan.

Seuraavaksi tarkastelen teemaa, jota on vaikea sivuuttaa loikkauksia pohdittaessa, eli kylmälle sodalle ominaista, poliittista vastakkaisasettelua. Millerin mukaan loikkaamiset politisoitiin johtoeliitin ja myös median puolesta niin lännessä kuin Neuvostoliitossa, jolloin loikkaajia myös käytettiin julkisina propagandavälineinä.¹⁷⁵ Samalla pitää muistaa, että loikkaaneet henkilöt anoivat virallisesti *poliittista* turvapaikkaa kohdemaasta, jolloin konteksti liitettiin termiin automaattisesti, halusi loikkaaja sitä tai ei. Nurejev kuitenkin muistelmissaan kielsi kaiken tähän viittaavan sanomalla, että nuoren taiteilijan halussa nähdä maailmaa ei ollut

¹⁶⁹ Päätanssijoille (eng. *first soloist*) annetaan balettiesityksien näkyvimät roolit. Esimerkiksi *Romeossa ja Juuliassa* päätanssijamies olisi Romeo ja -nainen Juulia.

¹⁷⁰ Plisetskaja 2004, 290–291.

¹⁷¹ Nurejev 1963, 16.

¹⁷² Makarova 1980, 88.

¹⁷³ Plisetskaja 2004, 290.

¹⁷⁴ Martin 2019, 2.

¹⁷⁵ Miller 2019, 2.

mitään poliittista ja miten loikkaamisessa kyse oli pelkästään hänen tarpeestaan tanssia vapaammin.¹⁷⁶ Kuitenkin esimerkiksi Caute linkittää teoksessaan Nurejevin loikkaamisen yhteen jos toiseen kylmän sodan poliittisesti latautuneen tilanteeseen, jotka kiristivät lännen ja idän välejä samoihin aikoihin, kuin tilanne *Le Bourgetissa* tapahtui. Tällaisia olivat esimerkiksi Yhdysvaltojen U-2 tiedustelukoneen aiheuttama skandaali vuonna 1960 ja Kongon kriisi vuosina 1960—1965, mutta samaan hengenvetoon hän toteaa Nurejevin tuskin ajatelleen niitä loikatessaan.¹⁷⁷

Poliittiset päätäntäelimet saattoivat myös välillä ottaa kantaa loikkaamisiin hyvin julkisesti. Näin kävi esimerkiksi Bolšoi-baletin tanssija Aleksandr Godunovin ja hänen vaimonsa Ljudmila Vlasovan tapauksessa. Godunov päätti loikata länteen New Yorkissa vuonna 1979. Uutiset kuultuaan KGB:n halusi lennättää samalla kiertueella mukana olleen Vlasovan takaisin Neuvostoliittoon.. Kone jäi kuitenkin jumiin New Yorkin lentokentälle usean päivän ajaksi, kun Yhdysvaltojen ulkoministeriö kyseenalaisti KGB:n kertomaa siitä, että Vlasova oli palaamassa takaisin Neuvostoliittoon vapaaehtoisesti, eikä KGB:n panttivankina. Välikohtauksesta mainitsevat teoksissaan niin Caute kuin Chapman.¹⁷⁸

He kertovat, että ulkopoliittisesti kärjistyneeseen tilanteeseen ottivat kantaa myös Brežnev, sekä silloinen Yhdysvaltojen presidentti Jimmy Carter edustajineen: Brežnev oli raivoissaan Yhdysvaltojen ulkoministeriön toimista estää koneessa olleiden neuvostoliittolaisten palaaminen takaisin kotimaahansa, kun taas Carter tietysti näki huolen Vlasovasta aiheellisena.¹⁷⁹ Caute muistuttaa, että tilanne oli kaoottinen myös siksi, ettei koneessa ollut vain Vlasova, vaan kaikki muutkin matkalla mukana olleet, jotka nyt odottivat heihin liittymättömien asioiden ratkeamista paikoilleen juuttuneina.¹⁸⁰ Kolme päivää kestäneiden, lännessä laajasti uutisoitujen tapahtumien jälkeen, koneelle annettiin lähtölupa, mutta esimerkiksi Chapmanin mukaan on epäselvää, jättikö Vlasova miehensä Yhdysvaltoihin vapaaehtoisesti, vai pakotettuna.¹⁸¹ Avioparin tapaus on kuin malliesimerkki politisoidusta loikkaamisesta.

Silti, vaikka Nurejevin ja Makarovin loikkaamista tarkastelisi poliittisessa kontekstissa, pitää muistaa, että esimerkiksi Nurejevin mukaan tapahtumat lentokentällä etenivät hyvin nopeasti:

¹⁷⁶ Nurejev 1963, 13.

¹⁷⁷ Caute 2003, 483.

¹⁷⁸ Caute 2003, 504–505; Chapman 2013, 109.

¹⁷⁹ Caute 2003, 504–505; Chapman 2013, 109.

¹⁸⁰ Caute 2003, 504.

¹⁸¹ Chapman 2013, 109.

hän teki päätöksensä palauttamisuutisten aiheuttamassa paniikissa, joka viittasi siihen, ettei kyse ollut ainakaan etukäteen suunnitellusta, tarkoituksenmukaisesta toiminnasta.¹⁸²

Nurejevin kertoman perusteella tulkitsen, ettei loikkaaminen ollut hänen silmissään poliittinen päätös, vaan se sai myöhemmin poliittisen muodon. Tulkitsen, että Nurejev myös itse ymmärsi tämän poliittisen kontekstin hänen loikkaamisensa ympärillä, koska hän kielsi sen omaelämäkerrassaan niin ponnekkaasti. Hän myös kertoi teoksensa kirjoittamisen motiiviksi sen, että halusi kertoa elämäntarinansa omin sanoin.¹⁸³ Teos tosiaan julkaistiin vain muutama vuosi hänen loikkaamisensa jälkeen, jolloin on selvää, että hän koki myös tarpeellisena oikaista esimerkiksi median kertomuksia tästä paljon huomiota herättäneestä päätöksestään.

Makarova kielsi Nurejevin tavoin loikkaamispäätöksensä poliittisuuden.¹⁸⁴ Myös esimerkiksi Caute toi tämän esiin teoksessaan, mutta tulkitsi Makarovin sanoja niin, että ballerinan itsekertoma syy loikkaamiselle olisi ollut täysin työpainotteinen. Tämä, koska Makarova pohti, että lännessä hän pystyisi hyödyntämään kaiken tanssipotentiaalinsa.¹⁸⁵ Toisaalta Makarova itse kertoi muistelmissaan myös seuraavaa:

I am a fatalist by nature. I am motivated by my emotions rather than by my reason, and as if acknowledging this particular trait of mine, destiny takes the initiative and makes my decisions for me, only demanding that I say “yes” as the right moment.¹⁸⁶

Sitaatissa hän siis kertoi loikkaamisestaan ja siitä on luettavissa, miten tunnepitoinen ja äkkinäinen päätös se hänelle oli.

Makarova kertoi sitaatissaan myös, ettei hän laskelmoinut, tai miettinyt tulevaisuuttaan päätöshetkellä, vaan kuunteli pelkästään intuitiotaan. Hän kuvasi päätöstään jopa hieman kohtalokkaasti, kertoen sen tulleen kuin hänen ”yläpuoleltaan”, eli esimerkiksi universumilta tai jumalalta. Siksi on mielenkiintoista, miten itseasiassa Caute teoksesta ilmeni Makarovin kertoneen BBC-televisiokanavan haastattelussa vain kuukausia loikkaamisensa jälkeen, että hän oli pohtinut loikkaamista jopa kaksi vuotta, ennen sen toteuttamista.¹⁸⁷ Kymmenen vuotta myöhemmin, eli vuonna 1980, kun hänen omaelämäkertansa julkaistiin, hän kuitenkin kuvasi

¹⁸² Nurejev 1963, 16–17.

¹⁸³ Nurejev 1963, 14.

¹⁸⁴ Makarova 1980, 88.

¹⁸⁵ Caute 2007, 496; Makarova 1980, 88.

¹⁸⁶ Makarova 1980, 88.

¹⁸⁷ Caute 2003, 496.

niissä asioita hyvin eri tavalla: impulsiivisena, ei-laskelmoituna, tunnepitoisena päätöksenä. Joka tapauksessa politiikkaa hän ei loikkaamiseensa halunnut sekoitettavan.

Syy, miksi Nurejev ja Makarova kielsivät loikkaamisensa poliittisuuden, linkittyi todennäköisesti siihen, että he eivät halunneet vaarantaa turvallisuuttaan yhtään enempää, mitä olivat jo valmiiksi tehneet. Loikkaaneet henkilöt joutuivat nimittäin lievästi sanottuna Neuvostoliiton johtoeliitin mustalle listalle.¹⁸⁸ Andrewin mukaan KGB itseasiassa pohti suunnitelmia loikkaaneiden balettitanssijoiden uramahdollisuuksien tuhoamiseksi.¹⁸⁹ Tällä Andrew tarkoittaa siis sitä, että KGB yritti keksiä keinoja, joilla estää tanssijoiden menestyminen lännessä. Andrew kertoo, miten Nurejevin kohdalle esimerkiksi suunniteltiin tapahtuvaksi ”auto-onnettomuus”, jossa hänen molemmat jalkansa olisivat murtuneet. Tätä ei kuitenkaan syystä tai toisesta koskaan toteutettu – Nurejevin onneksi. Silti huhuttiin, että Hruštšov olisi määrännyt Nurejevin tapettavaksi, jos tanssija uskaltaisi astua jalallaankaan Neuvostoliittoon. Huhun todenperäisyydestä ei kuitenkaan ole varmuutta.¹⁹⁰

Plisetskaja mainitsi teoksessaan nimenomaan Nurejevin ja myös Mihail Baryšnykovin toimineen viisaasti siinä, etteivät he loikkaamisensa jälkeen puhuneet entisestä kotimaastaan liian epäsuotuisasti, vaan:

He rajoittuivat ilmoittamaan haluavansa kokeilla uutta ja nykyaikaisempaa ohjelmistoa.¹⁹¹

Toisin sanoen, Plisetskajan mukaan Nurejev ja Baryšnykov kertoivat loikkaamisensa syyksi halustaan kokeilla balettia itäblokin ulkopuolella. Näin myös Nurejev perusteli päätöstään omaelämäkerrassaan: hän pelkäsi, että Neuvostoliittoon palauttaminen veisi häneltä hänen uransa. Samoin myös Makarova perusteli päätöstään lännen tarjoamalla uramahdollisuuksilla. On tärkeä huomioida, että Nurejevin ja Makarovin omaelämäkerrat julkaistiin silloin, kun Neuvostoliitto ei ollut vielä hajonnut, Plisetskajan teos julkaistiin taas vuoden 1991 jälkeen. Pidättelivätkö Nurejev ja Makarova itseään teoksissaan, koska pelkäsivät, mitä heille saattaisi tapahtua, jos liikaa ruotisivat julkisesti neuvostojärjestelmän sortoa? Ehkä, mutta toisaalta Makarova kuvasi omaelämäkerrassaan myös kotimaansa tyranniaa, kertomalla esimerkiksi sen voimakkaasti hierarkkisen järjestelmän haittapuolista.¹⁹² Tämä on järjestelmän arvostelua.

¹⁸⁸ Caute 2003, 496.

¹⁸⁹ Andrew 2018, 391.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Plisetskaja 2004, 294.

¹⁹² Makarova 1980, 80.

Samalla onkin hyvä huomioda, että Plisetskaja mainitsi viisaasti toimineen Nurejevin ja Baryšnykovin, hän ei maininnut Makarovaa.

Makarova kertoi myös tiedostaneensa loikkaamisensa aiheuttamat neuvostoliittolaismedian levittämät juorut, jotka kuulema puhuivat siten, että hänet olisi huumalla saatu anomaan turvapaikkaa Englannista kuin varkain.¹⁹³ Tämä erosi Nurejevista. Caute nimittäin kertoi, että Nurejevin kohdalla tanssijoiden entisen kotimaan lehdistö vain alleviivasi hänet antisosialistiseksi petturiksi.¹⁹⁴ Uskon syynä olleen, että Nurejev oli jo ennen vuotta 1961 ollut maineeltaan kyseenalainen, kun taas Makarovin ei ehkä samalla tavalla odotettu loikkaavan. Makarova jopa itse kertoi muistelmissaan, miten hänen loikkaamisensa oli kuin ”ukkosenjysäys” kaikille Kirovissa ja miten eräs hänen tanssiopettajistaan itki, ettei voinut uskoa loikkanee olleen Makarova, vaan ”kaikki” olivat odottaneet sen olevan Makarovin tanssipari Baryšnykov.¹⁹⁵ Baryšnykov tosiaan loikkasi neljä vuotta Makarovin jälkeen vuonna 1974.

Tähän mennessä olen käsitellyt syitä, joita on tulkittavissa Nurejevin ja Makarovin kerronnasta heidän loikkaamispäätöksilleen. Mainitsin heidän uteliaisuutensa ja viehtymisensä länttä kohtaan sekä läheiset ihmissuhteet, tanssimisen vapauden ja myös elämäisen vapauden tarpeen, jonka he kokivat mahdollisemmaksi enemmän lännessä kuin Neuvostoliitossa. Nämä ovat kaikki niitä asioita, joista he kertoivat omanelämänkerroissaan. Samalla näen niiden olleen asioita, joita olen kuvannut aiemmin tässä tutkimuksessa KGB:n yrittäneen rajoittaa; rajoittaa tanssijoiden vapautta, kuten liikkumista ja vuorovaikutusta ulkomaankiertueilla. Caute manitsee, että ulkomaankiertueisiin sisältyi aina pelko taiteilijan loikkaamisesta.¹⁹⁶ Loikkaamista pyrittiin ehkäisemään matkailijoihin kohdistetuilla rajoitteilla, huomauttaa puolestaan Sutinen.¹⁹⁷ Väitän, että Makarovin ja Nurejevin kerronnasta on tulkittavissa rajoitteiden olleen yksi syy loikkaamiselle.

Otan lähempään tarkasteluun Nurejevin: häntä rajoitettiin Pariisissa, mutta hän kapinoi rajoitteita vastaan, josta rangaistuksena hänet haluttiin palauttaa takaisin Neuvostoliittoon, jolloin hänellä heräsi pelko ulkomaankiertueiden peruuntumisesta ja uran tuhoutumisesta, minkä itse kertoi myös ajaneen hänet päätökseen loikkaamisesta. Hän mainitsi halustaan olla

¹⁹³ Makarova 1980, 89.

¹⁹⁴ Caute 2003, 496.

¹⁹⁵ Makarova 1980, 89.

¹⁹⁶ mm. Caute 2007, 468; Krasnov 1986,

¹⁹⁷ Sutinen 2020, 349.

vapaa ja saman halun toi omassa teoksessaan ilmi myös Makarova.¹⁹⁸ Tästä tulkitsen, että rajoitetoimenpiteet siis – hieman ironisesti – kääntyivät loppujen lopuksi itseään vastaan lisäten vapauden kaipua Nurejevissa ja Makarovassa.

Silti poikkeuksena juuri kuvailmaani oli Plisetskaja. Hänen muistelmistaan ilmeni usein, miten hän halveksi kiertueilla tapahtunutta kontrollointia, mutta se ei kuitenkaan saanut häntä loikkaamaan.¹⁹⁹ Siten päätöksiin vaikuttivat varmasti myös muut tässä alaluvussa esiin nostamani syyt, kuin vain vapauden rajoitetoimenpiteet. Tulkitsin, että tällaisia olivat esimerkiksi kolmen tanssijan elämän tilanteet, jotka erosivat toisistaan. Makarova ja Nurejev olivat rakentaneet läheisiä ihmissuhteita länteen, kun taas Plisetskaja oli mennyt naimisiin neuvostoliittolaisen miehen kanssa. Makarova ja Nurejev kokivat uransa etenemismahdollisuudet kyseenalaisina, Makarova ikänsä ja Nurejev taas Pariisissa tekemiensä rajoiterikkomusten vuoksi. Plisetskaja taas kertoi, että hänen uransa oli 30-vuotiaana vasta alkanut. Näin siis moni asia, minkä Makarova ja Nurejev kertoivat jäämisensä syyksi, Plisetskaja kertoi syykseen palata. Plisetskaja myös mainitsi tunteneensa pelkoa loikkaamisen suhteen.

3.2 Tanssijoiden henkisen hyvinvoinnin aspekti

Edellisessä alaluvussa pohdin lyhyesti sitä mahdollisuutta, että rajoitteiden aikaansaama vapauden kaipuu eskaloitui loikkaamiseen Nurejevin ja Makarovin kohdalla. Tässä alaluvussa haluan kuitenkin tarkastella toista sivuilmiötä tai seuraamusta, joka Nurejevin, Makarovin ja Plisetskajan omanelämäkerroista nousi esiin heidän kertoessaan ulkomaankiertueista vapauden kontrolloimisen kontekstissa. Tarkastelen, miten he kuvaavat rajoitteiden vaikuttaneen heidän henkiseen hyvinvointiinsa? Aiheen tarkastelu antaa tutkielmaani näkökulman, joka tähän asti on jäänyt taka-alalle, eli sen, miten synkiksi Plisetskajan, Nurejevin ja Makarovin pohdinta rajoitteita kuvatessa aika-ajoin meni. Omaelämäkerroista on tulkittavissa, että rajoitteet operoivat nimenomaan henkisellä tasolla, koska kukaan kolmesta tanssijasta ei kuvannut tilanteita, joissa heihin olisi merkittäväällä tavalla hyödynnetty fyysisiä otteita rajoitetoimenpiteiden toteuttamiseksi.

¹⁹⁸ Nurejev 1963, 13; Makarova 1980, 89.

¹⁹⁹ Plisetskaja kuvasi usein teoksessaan turhautumistaan ulkomaankiertueiden rajoitteita kohtaan. Plisetskaja 2004, 167, 170, 172.

Mitä sitten henkiseen hyvinvoinnin määritelmään tulee, se nähdään yhtenä neljästä ihmisen hyvinvointia mittaavasta kategoriasta. Loput kolme ovat ravinto, liikunta ja lepo. Kategoriat eivät sulje toisiaan pois tai toimi erillään, vaan ovat jatkuvassa vuorovaikutuksessa keskenään. On hyvä muistaa, että henkinen hyvinvointi on kokemuksena aina subjektiivinen ja sitä horjuttavat esimerkiksi lisääntyneet stressitekijät, joita yksilö kokee tapahtuviksi. Ne voivat olla niin ulkoisia, kuten esimerkiksi haastavat ihmissuhteet tai sisäisiä, eli tunnepitoisia asioita.²⁰⁰ Henkisen hyvinvoinnin käsitteeseen liittyy vahvasti myös mielenterveys, joka koostuu esimerkiksi ihmisen tunne- ja vuorovaikutustaidosta, sekä kyvystä ratkaista haastavat tilanteet. Yksilön henkisen hyvinvoinnin aspekteja tutkineen Liina-Mari Lyötyn mukaan henkiseen hyvinvointiin kuuluu muiden muassa ihmisen mahdollisuus itsensä toteuttamiseen, sekä toimiseen itselleen mielekkäällä tavalla.²⁰¹ Näen tämän Lyötyn kuvaaman kriteerin linkittyvän yksilön kokemukseen vapaudesta.

Aloitin tarkasteluni Nurejevista, jonka myötä tämä alaluku siirtyy heti raskaiden tunnekokemusten ääreen. Nimittäin muistellessaan tilannetta *Le Bourgetissa*, hän totesi suoraan, että mieluummin olisi tappanut itsensä, kuin kohdannut seuraamukset Pariisiin kiertueen rajoiterikkomuksista, eli Neuvostoliittoon palauttamisesta.²⁰² Nurejevin sanat voi kuitenkin tulkita myös kuvainnollisena viittauksena, koska tämän enempää yksityiskohtiin hän ei mene. Kavanaghin mukaan siitä, mitä tapahtui heti sen jälkeen, kun Nurejev oli kertonut lentokenttäpoliiseille halustaan jäädä Pariisiin, on monia versioita. Kun KGB:n edustajat, ranskalaiset poliisit ja Nurejev olivat keskustelleet – joidenkin raporttien mukaan huutaneet – Nurejevin päätöksestä jäädä Ranskaan, jotkut silminnäkijät kertoivat Nurejevin hakanneen otsaansa seinään tai jopa ottaneen veitsen, jolla uhkasi viiltää itseään.²⁰³

Nurejevin tanssiparin Alla Osipenkon mukaan Nurejev meni ”aivan pois tolaltaan” ja ballerina oli nähnyt, miten Nurejev juoksenteli päämäärättömästi, pitikin *Le Bourgetia* ja jopa ihan kiitoradalla asti. Kavanaghille Nurejev totesi sarkasmin siivittämänä: ”niin, hän *vannoo* nähneensä sen.”²⁰⁴ Mikä on täysin totta ja mikä ei, on mahdotonta tietää. On kuitenkin hyvä huomioda, että Nurejev mainitsi omaelämäkerrassaan olleensa loikkaamishetkellä valtavan adrenaliinipiikin vallassa.²⁰⁵ Kyseessä saattoi siis olla niin sanottu *taistele tai pakene* -reaktio,

²⁰⁰ Miettunen 2018, 29.

²⁰¹ Löytty 2021, 33.

²⁰² Nurejev 1963, 17.

²⁰³ Kavanagh 2007, 137.

²⁰⁴ Kavanagh 2007, 137.

²⁰⁵ Nurejev 1963, 6.

jolle on tyypillistä, että ihminen toimii hetken aikaa pelkästään vaistonvaraisena. Siten on mahdollista, ettei Nurejev pystynyt jälkikäteen edes muistamaan, miten oli tarkalleen *Le Bourgetissa* reagoanut.

Cauten mukaan eräs ranskalainen iltapäivälehti julisti Nurejevin huutaneen ”haluan olla vapaa”, mutta Cauten arveli tämän mahdollisesti olleen vain tyypillistä kylmän sodan dramatiikkajournalismia.²⁰⁶ Vaikka Nurejev ei myöskään itse maininnut moista yksityiskohtaa omaelämäkerrassaan, vapautta hän pohti usein. Nurejev esimerkiksi vertasi itseään Pariisin kiertueen aikana lintuun, jonka täytyi saada lentää ja, jos hän ei saanut, häkki tukahduttaisi hänen luovuutensa ja näin myös hänen uransa.²⁰⁷ Kavanaghin teoksen mukaan, kun eräs Kirovin baletin jäsen oli kysynyt Nurejevilta, miksi tämä halusi jäädä Ranskaan, oli Nurejev itkien sanonut, ettei hän kotimaassaan voinut elää, niin kuin halusi: vapaasti oman tahtonsa mukaan.²⁰⁸ Nurejev kertoi omaelämäkerrassaan, että irrottautuminen Kirovistä oli katkeransuloista, koska se oli tehnyt hänestä sen mitä hän vuonna 1961 oli, eli teknisesti taidokkaan balettianssijan. Hän kuitenkin jatkoi kertomalla, miten Neuvostoliiton kokonaisvaltaisesti rajoitettu elämä oli lopulta ajanut hänen ikäisiään ”tukahdutettuja” taiteilijoita itsemurhiin, koska he eivät enää jaksaneet taistella yhteiskunnan rajoittavaa järjestelmää vastaan.²⁰⁹ Kavanaghin teoksen ja Nurejevin itsekertoman perusteella tulkitsen, että Nurejev kaipasi lännen mahdollistamaa individualismia.

Itsemurhaan päätyi itseasiassa Yuri Soloviev. Hänet löydettiin vuonna 1977 asunnostaan Leningradista luodin reikä ohimoltaan. Makarova kertoi, että hänen mielestään Solovievin kohtalo, oli neuvostotaiteilijoista kaikista traagisin. Makarova arveli teon taustalla vaikuttaneen moninaiset syyt, mutta jos niitä haki Solovievin uramahdollisuuksista, ne olivat Makarovalle selkeät: Soloviev oli kuollessaan 37-vuotias, eikä hänen balettitaipaleensa enää etenisi Neuvostoliitossa pidemmälle. Makarova arveli myös, että Soloviev oli kuullut, miten hyvin hänen loikkaamisten tanssijakollegoidensa – Makarovan, Nurejevin ja myös esimerkiksi Baryšnikovin – urat etenivät lännessä ja tajusi oman tilaisuutensa menneen.²¹⁰ Toisaalta Solovievin lesken Tatiana Legatin mukaan Solovievin elämä oli ollut haastavaa aina Nurejevin loikkaamisesta lähtien: KGB painosti häntä, koska heidän mielestään hän tiesi loikkaamisesta enemmän, mitä antoi ymmärtää ja se, ettei hän kovista vaatimuksista

²⁰⁶ Cauten 2007, 486.

²⁰⁷ Nurejev 1963, 13.

²⁰⁸ Kavanagh 2007, 138.

²⁰⁹ Nurejev 1963, 20.

²¹⁰ Makarova 1980, 72.

huolimatta koskaan liittynyt Kommunistiseen puolueeseen, vaikeutti hänen tilannettaan entisestään.²¹¹ Makarovin mukaan Soloviev oli hukannut toivonsa.²¹²

Makarova kertoi voineensa itse henkisesti huonosti vuonna 1970, mutta ei tiennyt, miten olisi päässyt eroon ajatuksistaan, joita hän kuvaili teoksessaan epätoivoisiksi. Hän koki apatiaa ja tylsistymistä, eikä Makarovin oloa ainakaan helpottanut tuona vuonna Lontoossa häneen kohdistetut rajoitteet, jotka saivat hänet tuntemaan olonsa ulkopuoliseksi muusta Kirovistä. Kun hän oli lähdössä eräästä tapahtumasta, jossa oli ollut Kirovin edustajia ja myös Makarovin englantilaisia ystäviä, Makarova kertoi seuraavaa:

Irina Kolpakova²¹³ beckoned me to come closer and said: "Natasha²¹⁴, you've got to return to the hotel in the bus with the rest of us." I answered, "I came with friends. It would be impolite. What would I tell them?" Kolpakova added, "They just asked me to warn you." So I [---] made my way to the bus like a beaten dog. Everything was seething inside of me. [---] I sat there [on the bus] thinking: "This is the way it will always be. Why should I put up with it?" I bit my lip from helplessness, and that evening lay down to sleep, depressed.²¹⁵

Se, että Kolpakova mainitsi Makarovalle, miten Makarovin englantilaiset ystävät kehottivat häntä palaamaan Kirovin baletin seurassa, saattoi viitata siihen, että he olivat kuulleet joidenkin Kirovistä tai esimerkiksi KGB:n edustajien puhuneen Makarovin käytöksestä Lontoossa. Se, että Makarova seurasi ohjeistusta sai hänet tuntemaan itsensä avuttomaksi.

Mitä Plisetskajaan tulee, hän ei säästellyt sanojaan avatessaan tunteita, joita KGB:n edustajat rajoitteineen hänessä herättivät. Hän esimerkiksi kuvasi Intian taiteilijakiertueella tapahtunutta seuraamista "äärettömän uuvuttavaksi" ja "iljettäväksi".²¹⁶ Erityisen surulliseksi hänen ajatuksensa teki kuitenkin tämän taiteilijakiertueen rajoiterikkomuksista seurannut, lopulta vuosia kestänyt ulkomaankiertuepanna. KGB:n edustajia hän kutsui teoksessaan esimerkiksi "loisiksi ja "halpamaisiksi sadisteiksi".²¹⁷ Toisaalta agentit tekivät, mitä käskettiin ja esimerkiksi Andrew mainitsi KGB:n jäsenten olleen vain instrumentteja Neuvostoliiton monimutkaisessa valtajärjestelmässä.²¹⁸ Hetkeksi Plisetskaja pysähtyikin miettimään, oliko ollut kuvauksissaan liian raadollinen, mutta samalla hän mainitsi harkinneensa

²¹¹ Lobenthal, Whitaker 2010, 61–63.

²¹² Makarova 1980, 72.

²¹³ Tanssija Kirovistä.

²¹⁴ Makarovin lempinimi.

²¹⁵ Makarova 1980, 95.

²¹⁶ Plisetskaja 2004, 166

²¹⁷ Plisetskaja 2004, 170.

²¹⁸ Andrew 1991, 27.

ulkomaankiertuepannansa aikana itsemurhaa yksityiskohtaisesti joka päivä. Hän tiedosti, miten tämä saattoi lukijalle kuulostaa dramaattiselta tai jopa pikkumaiselta, koska hänelle annettiin kotimaassaan niin paljon kaikkea: arvonimiä, rahaa ja kauniita vaatteita.²¹⁹

Sitten Plisetskaja sanoi seuraavaa:

En halua olla orja. En halua, että tuntemattomat ihmiset päättävät kohtalostani. En halua kaulapantaa. En halua elää häkissä, vaikka se olisi platinasta tehty. [---] Haluan olla samanarvoinen muiden kanssa. Jos teatterini lähtee kiertueelle, tahdon mukaan. [---] En halua alentua varomaan urkkijoita. [---] Työskennellessäni teatterissa minun oli pakko hymyillä, esittää iloista ja huoletonta: kaikki kunnossa, rakkaat ystävät, aivan kaikki. Samaan aikaan tiikerit repivät sieluani hajalle. Sitä voi sietää viikon tai kuukauden. Mutta kuusi vuotta, kaksituhattayhdeksänkymmentä päivää? Se on sietämättömän kipeää ja alentavaa.²²⁰

Sitaatista käy ilmi, miten paljon Intian taiteilijakiertueen jälkeiset tapahtumat vaikuttivat Plisetskajaan: hän oli joutunut kollektivismiin nojaavassa yhteiskunnassa kollektiivinsa hylkimäksi. Kagitcibasi mainitsi teoksessaan, että kollektivismi perustuu ja ”luottaa” ihmisen tarpeeseen kuulua johonkin ja että tämä tarve on psykologinen, sekä meissä myös alkukantainen.²²¹ Plisetskajan sitaatista tulkitseen, että häneltä vietiin tämä kuulumisen tunne. On luettavissa myös, että vaikka hänellä oli esimerkiksi fyysisesti ja taloudellisesti kaikki hyvin, hän kärsi henkisesti merkittäväällä tavalla.

Toisaalta Plisetskaja mainitsi myös kovin erilaisen kokemuksen itäblokin ulkopuolelle sijoittuneilla kiertueilla. Hän nimittäin kertoi erään Bolšoi-baletin miestanssijan reaktiosta New Yorkissa vuonna 1959. Plisetskajan mukaan mies oli kommunistisen propagandan vuoksi uskonut, että lännessä olot olivat kurjemmat ja köyhemmät, kuin Neuvostoliitossa. Kun mies näki New Yorkin – sen värivalot, kauppojen näyteikkunat ja tavarain paljouden – oli tämä Plisetskajan mukaan saanut täydellisen hermoromahduksen. Mies oli lopulta rukoillut, että hänet palautettaisiin takaisin Neuvostoliittoon. Risti-informaation tulva oli hänelle liikaa.²²² Tämä on hyvä muistutus siitä, että Plisetskaja, Nurejev ja Makarova olivat tapauksia, joita ulkomaat ja näin myös tuntematon kiehtoi, mutta se ei ollut kaikkien kohdalla samoin: oli myös tanssijoita, joita ne pelottivat suunnattomasti.

²¹⁹ Plisestakaja 2004, 216.

²²⁰ Plisetskaja 2004, 216–217.

²²¹ Kagitcibasi 1997, 6.

²²² Plisetskaja 2004, 242

Kertomuksen miestanssija ei kokenut vapauden kaipuuta New Yorkissa kiertueen aikana ja tuskin myöskään sen jälkeen. Se, mitä mies tanssijan mielelle tapahtui, saattoi tosiaan johtua hänen oppimansa ”todellisuuden” särkymisestä. Kommunistinen propaganda oli voimakasta. Propagandaa manipuloinnin muotona tarkastelleen Alexandra Iorgulescun mukaan hän mainitsee Neuvostoliiton harjoittaman sellaisen esimerkkinä äärimmäisen toimivasta propagandasta, koska siihen oli valjastettu mukaan laajamittaisesti yhteiskunnan eri sektorit ja erityisesti media, joka oli täysin maan johtoeliitin hallintaansa. Uutiset lehdistä, radiosta ja televisioista olivat kuitenkin ensisijainen tiedonlähde jokapäiväisestä elämästä kansalaisille ja se, joka kontrolloi niiden sanomaa, pystyi kontrolloimaan kuluttajia. Iorgulescun mukaan kommunistinen propaganda toimi äärimmäisen hyvin kylmän sodan aikaan myös siksi, että Neuvostoliiton kansalaiset olivat toisen maailman sodan väsyttämiä henkisesti ja taloudellisesti, jolloin heillä oli suurempi kynnys alkaa kyseenalaistamaan asioita. Iorgulescun mukaan tällainen on yksi propagandan periaatteista: kohdistaa se ihmisille, joilla ei ole resursseja tai edes tahtoa miettiä kuulemaansa tai näkemäänsä kahdesti ja Neuvostoliitto toimi juuri näin.²²³

Chapmanin teoksen siteeraama neuvostopianisti Vladimir Ashkenazy muisteli Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen aikaa, jolloin hän eli ”kommunistiseen mielenhallintaan” nojautuneessa yhteiskunnassa. Chapmanin mukaan ilmaisullaan mielenhallinnasta Ashkenazy tarkoitti ”aivopesua, joka syöksi ihmiset mielipuolisuuteen”. Ashkenazy kuvaili järjestelmää painajaismaiseksi, mutta vaikutukseltaan tehokkaaksi.²²⁴ Plisetskajan muisteleman, nimettömän miestanssijan reaktiota pitää siis tarkastella Neuvostoliiton harjoittaman, järjestelmällisen kommunisminpropagandan kontekstin valossa. Neuvostoliiton kohdalla täytyy toki muistaa, ettei kommunistinen propaganda mitenkään alkanut kylmän sodan aikana, vaan oli jo sitä edeltäneiden sukupolvien yli kestänyt ilmiö ja silloin sen historia ihmisten ainoana yhteiskuntamallina ulottui kauas: harva edes tiesi mistään muusta.

Myös Plisetskaja, Nurejev ja Makarova olivat kasvaneet neuvostoliittolaisessa yhteiskunnassa. Silloin voisi kuvitella esimerkiksi loikkaamisen tuoman elämänmuutoksen olleen merkittävä. Makarovin muun muassa kertoo, ettei elämä uudessa ympäristössä ollut pelkästään autuasta. Vaikka hän saikin nyt päättää itsestään enemmän, hän kärsi identiteettiristiriidasta, jonka seurauksena Makarova tunsikin olonsa irralliseksi: oliko hän nyt

²²³ Iorgulescu 2016, 102–103.

²²⁴ Chapman 2013, 123.

osa länttä vai itää. Hän kertoi olleensa aivan yksin vielä vuoden loikkaamisensa jälkeen, koska ei ollut saanut tuttavita Yhdysvalloista, joihin oli muuttanut 1971.²²⁵ Makarovin mukaan Yhdysvalloissa hänellä ei aluksi ollut muuta kuin työ, joten hän päätti upottaa itsensä siihen.²²⁶ On siis tulkittavissa, ettei individualismin tarjoama vapaus ratkaissut kertaikkusta Makarovin kuvailemaa henkisen huonovointisuuden taakkaa.

Itseasiassa sanoisin, että hyvin samanlaisia tuntemuksia Makarovin kanssa oli yhdellä tunnetuimmista neuvostoliittolaista kirjailijoista, Aleksandr Solzhenitsynillä, sen jälkeen, kun hänet oli karkotettu länteen vuonna 1974. Toki Solzhenitsynin tarina erosi Makarovasta ja Nurejevista. Hänet pidätettiin 1940-luvulla Stalinin arvostelusta, vietiin vankileirille ja sieltä vapauduttuaan hänen kirjoituksiaan jopa julkaistiin Neuvostoliitossa. Tämä oli osa tuolloin vallassa olleen Hruštšovin kampanjaa, jonka tarkoituksena oli vetää raja hänen ja Stalinin välille esimerkiksi paljastamalla Stalinin valtakauden julmuuksia, joihin Solzhenitsynin vankileirikuvaukset ilmeisesti sopivat.²²⁷ Brezhnev kuitenkin omana aikanaan taas rajoitti sananvapautta Neuvostoliitossa, jolloin myös Solzhenitsynin teoksien julkaiseminen kiellettiin. Vuonna 1973 kirjailija karkotettiin maasta. Solzhenitsyn ei siis samalla tavalla valinnut lähteä, niin kuin Makarova ja Nurejev.

Silti koen, että Solzhenitsynin kuvaus on osuva, jos yrittää ymmärtää, miltä Neuvostoliiton ulkopuolelle jättäytyneestä henkilöstä saattoi tuntua. Kirjailija nimittäin vertasi itseään puuhun, joka oli revitty juuriltaan ja istutettu sitten uudelleen vieraaseen paikkaan. Hän sanoi:

As a growing tree sometimes dies when transplanted, the spirit of a human being also is stifled when it is removed from the place of its roots. It is very bitter fate to think and look back at one's own country.²²⁸

Tällaisesta Solzhenitsynin kuvaamasta juurettomuuden tunteesta uskon myös Makarovin puhuneen, kun hän kertoi loikkauksensa jälkeen kokemastaan identiteettiristiriidasta. Tietenkään Solzhenitsynin kuvaamat tuntemukset – vaikka ne olisivat päteet esimerkiksi Makarovaan – eivät automaattisesti päteet jokaiseen loikkaamisen valinneeseen, mutta väitän, ettei loikkaaminen ollut helppo ratkaisu usealle.

²²⁵ Makarova 1980, 94.

²²⁶ Ibid.

²²⁷ Hieman samanlaista tekniikkaa käytti tosiaan Gorbatšov *glasnostissa*, eli salli aiempaa hallintoa arvostelevien tekstien julkisen levittämisen.

²²⁸ Thomas 1998, 458.

Chapman on teoksessaan siteerannut musiikkitieteilijä Solomon Volkovia, joka kertoi tavanneensa lännessä monia loikkaamisen valinnea neuvostoliittolaisia eri ajan jaksoilta ja kertoi sen olleen heille kuin henkinen trauma.²²⁹ Psykkisiä kriisejä, joihin traumat lasketaan, syntyy yksilölle tilanteesta, joka on poikkeuksellisen järkyttävä ja jossa henkilö on esimerkiksi ollut tai kokenut olleensa äärimmäisessä, jopa henkeä uhkaavassa vaarassa. Henkisen trauman ominaispiirre on syntyhetkellä heränneiden tunteuksien uudelleen eläminen, vaikka itse tapahtuma on jo päättynyt.²³⁰ Uskon, että loikkaamisen kuvaaminen henkisenä traumana antaa osviittaa siitä, miten haastavasta, vaikeita valintoja omaavasta, jopa kaoottisesta tilanteesta oli kyse.

Kagitcibasin mukaan ryhmätunteeseen nojaavan kollektivismiin vastapainona on ihmisen tarve päättää itsestään, sekä määrittellä itse itsensä. Tämä puolestaan linkittyy individualismiin.²³¹ Sanoisin, että jos olemistamme rajoitetaan liiaksi, kollektiivisuus muuttuu turvallisesta tukahduttavaksi. Jos taas olemme täysin yksilöitä ilman ketään, keitä kutsua ”meiksi”, individualismi muuttuu vapauden tunteesta helposti irrallisuudeksi. Tämä oli tulkittavissa Makarovan, Plisetskajan ja Nurejevin omanelämäkertateoksista, mutta myös esimerkiksi Solzhenitsynin pohdintoissa. Alaluvussa tarkastelin kuvauksia, joissa Makarova, Plisetskaja ja Nurejev kertoivat heidän henkisen hyvinvointinsa säröilleen ulkomaankiertueilla ilmenneiden rajoitteiden vuoksi.

Nurejevin ja Plisetskajan kohdalla heidän mielenterveytensä järkkäsi selkeimmin silloin, kuin heidän rajoiterikkomuksistaan alkoi ilmenemään seuraamuksia, kuten Nurejevin Neuvostoliittoon palauttaminen ja Plisetskajan ulkomaankiertuepanna. He molemmat kuvasivat äärimmäistä stressiä, joka eskaloitui etenkin Plisetskajan kohdalla jopa itsensä tappamisvaihtoehdon punnitsemisena. Makarova taas kertoi, että Lontoossa vuonna 1970 ulkomaankiertueilla ilmenneet rajoitteet saivat hänet tuntemaan olonsa avuttomaksi. Hän kuvasi myös esimerkiksi tunteneensa ahdistuneisuutta ennen, kun teki päätöksen loikkaamisestaan. Individualistisemmän elämän saavuttaminen itäblokin ulkopuolella ei silti ratkaissut hänen ongelmiaan yksiselitteisesti, vaan hän koki irrallisuutta ja yksinäisyyttä.

²²⁹ Champan 2013, 123.

²³⁰ Lönnqvist, Heriksson 2007, 421–422.

²³¹ Kagitcibasi 1997, 6–7.

4 Lopuksi lyhyesti

Neuvostoliiton teettämät ulkomaan matkat perustuivat erinäisiin rajoitteisiin, joita ilmeni myös koko tutkielmani kattaneen ajanjakson, eli vuosien 1954—1985 ajan. Siten ei ollut yllättävää, että Plisetskajan, Makarovin ja Nurejevin kerronta neuvostobaletin itäblokin ulkopuolelle sijoittuvista kiertueista, oli pitkälti siellä ilmenneiden vaputta kontrolloivien rajoitteiden kuvailua. Niitä toteutettiin esimerkiksi matkalla mukana olleiden Neuvostoliiton turvallisuuskomitean, eli KGB:n edustajien toimesta. Sutisen mukaan matkajien vapauden rajoittaminen kuului KGB:n toimialueeseen, jolloin sen ilmeneminen myös balettiryhmien ulkomaankiertueilla oli odotettavissa.

Rajoitteiden syynä oli halu minimoida matkajan altistuminen Neuvostoliiton ulkopuolisille vaikutteille, mikä taas lukeutui osaksi kylmän sodan kilpailuasetelmaa lännen individualismiin luottavan kapitalismin ja Neuvostoliiton kollektivismiin nojaavan kommunismin välillä. Vaatimus kollektivismiin ylläpidosta seurasi matkajia myös Neuvostoliiton ulkopuolelle. Omaelämäkertoista selvisi, että tätä valvottiin huomauttelemalla ja seuraamalla sitä, missä tanssija liikkui ja keiden kanssa hän jutteli. Valvontaan osallistui KGB:n edustajien lisäksi tanssiryhmien johtohenkilöitä, mutta myös tanssijat valvoivat toinen toisiaan. Tämä oli esimerkki Neuvostoliitossa vallinneesta ilmiantokulttuurista. Ulkomaankiertueilla tapahtuneet rajoitetoimenpiteet nojasivat siis Neuvostoliittolaiseen yhteiskuntamalliin.

Omaelämäkertoista ilmeni, että rajoitteiden rikkomisella oli seuraamuksia. Niitä kuvasivat teoksissaan erityisesti Plisetskaja ja Nurejev. Intian taiteilijakiertueen jälkeen Plisetskaja joutui ulkomaankiertuepannaan, joka lopulta kesti noin kuuden vuoden verran. Nurejevin kohdalla taas seurauksena oli kiertueen keskeytyminen: muu Kirov jatkaisi matkaansa Lontooseen, mutta hänen tulisi palata takaisin Neuvostoliittoon. Mielenkiintoista oli, että niin Plisetskaja kuin Nurejev kertoivat omanelämäkertoissaan, ettei heille kerrottu asioiden todellista laitaa, vaan siitä päinvastoin valehdeltiin. Plisetskaja ja Nurejev kertoivat kuitenkin molemmat tienneensä paremmin. Plisetskajan mukaan ulkomaankiertuepannan takana oli Intian taiteilijakiertueen tapahtumat ja Nurejev oli vakuuttunut, että jos palaisi Neuvostoliittoon, hän ei enää ikinä pääsisi tanssimaan merkittävässä rooleissa, saati ulkomailla.

Nurejev ja Plisetskaja eivät uskoneet, että rangaistukset johtuivat vain ulkomaankiertueiden tapahtumista. He molemmat tiedostivat, että myös heidän maineensa olivat kyseenalaisia. Pohdin, jos tämä johtui heidän uskonuuntauksistaan. Plisetskaja oli juutalainen ja Nurejev islaminuskoinen tataari. Molemmat ihmisryhmät olivat joutuneet kokemaan sortoa Neuvostoliitossa. Plisetskaja ja Nurejev mainitsivat myös, että heidän impulsiiviset ja hieman jopa kapinointiin taipuvaiset luonteensa aiheuttaneen heille ongelmia. Makarova erosi heistä, koska kertoi omanelämäkerrassaan, ettei kyseenalaistanut annettuja sääntöjä oikeastaan kertaakaan. Tämä oli ilmentymä kollektivismiin nojaavan yhteiskunnan hierarkkisesta luoneesta, jossa hierarkiaa noudattava niin sanotusti ”pääsi helpommalla”, kuin sitä vastaan laittava.

Mitä sitten balettitanssijoiden loikkaamisiin tulee, ne linkittyivät ulkomaankiertueisiin siten, että loikkaamisia tapahtui nimenomaan ulkomaankiertueiden aikana. Nurejev loikkasi Pariisissa vuonna 1961 ja Makarova taas Lontoossa vuonna 1970. Syikseen loikata he mainitsivat lännen viehättävyyden, sekä läheiset ihmissuhteet, joita he olivat ulkomaankiertueiden aikana muodostaneet. Vastakkaisesti syykseen palata, Plisetskaja perusteli Neuvostoliitossa olevan perheensä, ystävänsä ja etenkin aviomiehensä. Loikkaamiseen liittyi myös yleisesti erinäisiä pelon tunteita, jotka Plisetskaja nosti esiin.

Tarkastelin myös ulkomaankiertueiden vapautta kontrolloivia rajoitteita Nurejevin ja Makarovin loikkaamisen syinä. Esimerkiksi Nurejev ei olisi loikannut, jos häntä ei olisi uhattu palauttaa takaisin Neuvostoliittoon, vaan nimenomaan tämän rangaistuksen mahdollisuus ohjasi hänen toimintaansa. Argumentoin, että rajoitetoimenpiteet kääntyivät lopulta itseään vastaan. Silti on huomioitava, että Plisetskaja ei loikannut, vaikka puhui rajoitteista hyvin kovasanaisesti muistelmissaan. Käyttämieni aineistojen perusteella ei siis voi yksiselitteisesti sanoa, että rajoitteet johtivat loikkaamiseen, vaikka pidän tätä mahdollisena.

Kaikista kolmesta omaelämäkerrasta oli tulkittavissa vapaata olemista kontrolloivien rajoitetoimenpiteiden lisänneen tanssijoiden kokemaa henkistä huonovointisuutta. Nurejevin ja Plisetskajan kodalla henkistä hyvinvointia heikensivät erityisesti rajoiterikkomusten seuraamukset. Makarova taas kertoi, miten vuonna 1970 häneen kohdistuneet rajoitetoimenpiteet saivat hänet taas tuntemaan olonsa avuttomaksi. Pohdin aihetta myös individualismin ja kollektivismiin näkökulmasta Kagitcibasin tulkintojen pohjalta. Liiallinen kollektivismiin vaatimus sai etenkin Makarovin ja Nurejevin tuntemaan olonsa ahdistuneiksi.

Toisaalta Makarovan mukaan hän kärsi loikkaamisensa jälkeen yksinäisyydestä Yhdysvalloissa, koska hänellä ei ollut ihmisiä, joiden luokse tunsu kuuluvansa. Siten voi todeta, että molemmilla aatteilla, niin kollektivismilla kuin individualismilla, näytti omaelämäkertojen mukaan olevan etunsa ja haittansa.

Tutkielmaani voisi viedä eteenpäin esimerkiksi pohtimalla yksilöiden sukupuolimääritelmiä ulkomaankiertueiden tapahtumien yhteydessä, eli vaikuttiko koettu naiseus tai mieheys niillä olemiseen. Sukupuolten välisen tasa- ja eriarvoisuuden ilmenemismuodot puhuttelevat yhteiskuntaamme, mutta aihe on niin laaja, että päätin rajata sen omasta tutkielmastani pois ja keskittyä omaelämäkertojen konkreettisiin kuvauksiin, joissa sukupuolinäkökulma ei noussut esiin. Kerrontaa syvemmin tarkastellessa saattaisi silti paikantaa sukupuolittuneita konstruktioita, joita esimerkiksi Plisetskaja ja Makarova eivät ehkä osanneet tulkita niistä johtuviksi. Nimittäin Andrew kertoi teoksessaan KGB:n halveksineen naisia.²³²

Organisaatiosta puheen ollen, olisi mielenkiintoista saada myös KGB:tä vuosina 1954—1985 edustaneiden henkilöiden näkökulmia tapahtumiin, joita Plisetskaja, Makarova ja Nurejev omaelämäkerroissaan kuvasivat. Ehkä todennäköisempää silti on, että järjestö säilyttää salamyhkäisyytensä, eikä tällaisia teoksia ole odotettavissa.

2010-luvulla erityisesti läntisessä maailmassa on herännyt huoli Itä-Euroopan konservatiivisen, jopa autoritäärisen valtionjohdon noususta. Tällaista liikehdintää on ollut havaittavissa esimerkiksi Puolassa, Unkarissa, Valko-Venäjällä ja erityisesti Venäjällä.²³³ Kysymykset yksilön vapaudesta, sen rajoittamisesta, jopa viemisestä, ovat leimanneet keskusteluja laajasti ja aivan aiheellisesti. Myös tutkielmani käsitteli kokemuksia siitä, mitä tanssijoiden oli mahdollista tehdä itäblokin ulkopuolelle sijoittuneilla kiertueilla ja mitä ei, ja miten tämä oli ristiriidassa sen kanssa, mitä he toivoivat voivansa tehdä. Siten, vaikka tutkielmani perustui vain kolmeen omaelämäkertaan, uskon sillä olevan annettavaa myös nykypäivänä yhteiskunnallista keskustelua herätteleviin, laajempiin konteksteihin. Tutkielmani tuo myös pienen panoksen kylmän sodan ilmiöiden tutkimiseen nimenomaan neuvostoliittolaisesta näkökulmasta käsin, joka saattaa vielä jokseenkin uupua länsimaisesta historiantutkimuksesta – ei täysin, mutta hieman.

²³² Andrew 1991, 27.

²³³ Kirjoitin kyseisen lauseen, ennen kuin Venäjä hyökkäsi Ukrainaan helmikuussa 2022. Nyt maan toimista voi puhua jo totalitarismina.

5 Lähteet

Alkuperäislähteet:

Makarova, Natalia: *A Dance Autobiography* (1980). A&C Black Ltd., Lontoo 1980.

Nureyev, Rudolf: *Autobiography with Pictures, Introduced by Alexander Bland* (1962). Opera Mundi, Pariisi 1962.

Plisetskaja, Maija: *Minä, Maija Plisetskaja* (2004). Alkuperäisteos: *Я, Майя Плисецкая* (1994). Suom. Päivi Tuomi-Nikula. Ateena Kustannus Oy, Jyväskylä 2004.

Tutkimuskirjallisuus ja -artikkelit:

Andrew, Christopher: *KGB* (1991). Alkuperäisteos: *KGB: The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev* (1990). Suom. Liisa Paakkanen ja Risto Varteva. Otava, Helsinki 1991.

Andrew, Christopher: *The Mitrokhin Archive II: The KGB and the World* (2018). Penguin Books, Lontoo 2014.

Bacon, Edwin; Sandle, Mark: *Brezhnev Reconsidered* (2002). Palgrave Macmillan, New York 2002.

Berlin, Isaiah: *Two Concepts of Liberty* (1958). Teoksessa: *Four Essays on Liberty* (Isaiah Berlin, 1969). Clarendon Press, Oxford 1969. Tutkielmassa käytetty versio: <https://web.ics.purdue.edu/~mjacovid/Two%20Concepts.pdf>.

Carroll, Eero; Shiraev, Eric; Shlapentokh, Vladimir: *Soviet Union: Internal and External Perspectives of Soviet Society* (2008). Palgrave Macmillan, New York 2008.

Caute, David: *The Dancer Defects: The Struggle for Cultural Supremacy During the Cold War* (2003). Oxford University Press Inc., New York 2003.

Chapman, Eva Maria: *Viktoria Mullova: Rakkaus ja musiikki* (2013). Alkuperäisteos: *From Russia to Love: The life and Music of Viktoria Mullova* (2012). Suom. Ruth Jakobson. Gummerus Kustannus Oy, Helsinki 2013.

Glenberg, Arthur: *What Memory Is For* (1997). *Behavioral And Brain Sciences* 1/1997. Cambridge University Press, Cambridge 1997. 1–55.

Iorgulescu, Aleksandra: Propaganda as a Form of Manipulation (2016). *Social Sciences and Education Research* 1/2016. Department of Communication, Journalism and Science, Craiova 2016. 101–106.

Isurin, Ludmila: *Russian Diaspora: Culture, Identity and Language Change* (2011). Walter de Gruyter Inc., New York 2011.

Jensen-Wallach, Jennifer: Building a Bridge of Word: The Literary Autobiography as Historical Source Material (2006). *Biography* 3/2006. University of Hawai'i Press, Honolulu 2006. 446–461.

Kagitcibasi, Cigdem: Individualism and Collectivism. Teoksessa: *Handbook of Cross-cultural Psychology: Social behavior and applications* (John Berry toim. 1997) Allyn and Bacon, Boston 1997. 1–50.

Kavanagh, Julie: *Nurejev: The Life* (2007). Penguin Books, Lontoo 2007.

Kozlov, Vladimir: Denunciations and its functions in Soviet Governance. *The Journal of Modern History* 4/1996. The University of Chicago Press, Chicago 1996. 867–898.

Krasnov, Vladislav: *Soviet Defectors: The KGB Wanted List* (1986). Hoover Institution Press, Stanford 1986.

Kunzel, Regina: Queer History, Mad History and Politics of Health. *American Quarterly* 2/2017. John Hopkins University Press, Baltimore 2017.

Leskelä-Kärki, Maarit: Samaistumisia ja eläytymisiä: Elämänkerta historiantutkimuksen kysymyksenä. Teoksessa: *Tulkinnan polkuja: Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä* (Asko Nivala; Rami Mähkä toim. 2013). k&h kulttuurihistoria, Turun yliopisto, Turku 2013. 25–48.

Lobenthal, Joel; Whitaker, Lisa: Tatiana Legat on Yuri Soloviev. *Ballet Review*. 3/2010. Dance Research Foundation Inc., New York 2010. 55–67.

Löytty, Liisa-Mari: *Yksilön kestävä hyvinvointi* (2021). Kasvatustieteiden pro gradu - tutkielma. Tampereen yliopisto, Tampere 2021.

Lönnqvist, Jouko; Heriksson Markus: Psykkiset kriisit, sopeutumishäiriöt ja stressireaktiot. Teoksessa: *Psykiatria* (Jouko Lönnqvist, Markus Henriksson, Mauri Marttunen, Timo Partonen toim. 2007) Duodecim, Helsinki 2007.

- Martin, Grace: *Soviet Leap: Oppression, Defection and Re-Envisioning Ballet* (2019). Historian pro gradu -tutkielma. Florida Atlantic University, Boca Raton 2019.
- Miettunen, Lauri: *Ihmisen kokonaisvaltainen hyvinvointi* (2015). Opinnäytetyö. Arcada, Helsinki 2015.
- Miller, Scott Andrew: *Soviet Defectors: Sexuality, Gender and Family in Cold War Propaganda, 1960-1990* (2016). Yhteiskuntatieteiden pro gradu -tutkielma. Central Washington University, Ellensburg 2016.
- Paperno, Irina: *Stories of the Soviet Experience: Memoirs, Diaries and Dreams* (2013). Cornell University Press, Lontoo 2013.
- Prevots, Naima: *Dance for Export: Cultural Diplomacy and the Cold War* (1999). Wesleyan University Press, Middletown 1999.
- Purvits, Alston; Rand, Peter; Winstein, Anna: *The Ballet Russes and the Art of Design* (2009). The Monacelli Press, New York 2009.
- Rossi, Leena: Muisti, muistot ja muistitietohistoria. Teoksessa *Tulkinnan polkuja: Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä* (Asko Nivala, Rami Mähkä toim. 2013). k&h kulttuurihistoria, Turun yliopisto, Turku 2013. 49–81.
- Schwarz, Shalom; Smith, Peter: Values (1997). Teoksessa: *Handbook of Cross-cultural Psychology: Social behavior and applications* (John Berry toim. 1997). Allyn and Bacon, Boston 1997. 77–118.
- Sleifer, Andrei; Treisman, Daniel: Normal Countries: The East 25 Years After Communism. *Foreign Affairs* 6/2014. Council on Foreign Relationships, New York 2014.
- Spear, Andrew: *Gaslighting, Confabulation and Epistemic Innocence*. Hybrid, Transformative Journal 2018.
- Sutinen, Ville-Juhani: *Neukku-turismi: Neuvostoliiton matkailun historia* (2020). Vastapaino, Tampere 2020.
- Thomas, Donald Michael: *Alexander Solzhenitsyn: A Century of His Life* (1998). Little Brown, Boston 1998.

Williams, Brian: The Hidden Ethnic Cleansing of Muslims in the Soviet Union: The Exile and Repatriation of the Crimean Tatars. *Journal of Contemporary History* 3/2002. SAGE Publications, Lontoo 2002. 323–347.

Muut lähteet:

Academic.eb.com. Britannica Academic: *Maya Plisetskaya*.

<https://academic-eb-com.ezproxy.utu.fi/levels/collegiate/article/Maya-Plisetskaya/60428>.

[viitattu 12.6.2020]

Academic.eb.com. Britannica Academic: *Rudolf Nureyev*.

<https://academic-eb-com.ezproxy.utu.fi/levels/collegiate/article/Rudolf-Nureyev/56523>.

[viitattu 12.6.2020]

Britannica.com. Britannica: *Natalia Makarova*.

<https://www.britannica.com/biography/Natalia-Makarova> [viitattu 17.8.2020]

Britannica.com. Britannica: *Kolkhoz*. <https://www.britannica.com/topic/kolkhoz> [viitattu 16.4.2022]